nummer 4 | juni 2022

Erfgoed als vaste waarde voor de toekomst

DEAL!

ERFGOED DEAL

Interview: **Lutz Jacobi, directeur Waddenvereniging: 'We willen de Waddenzee weer ademruimte geven'**

Omwille van een leefbare toekomst **Netwerkorganisatie Erfgoed Jong buigt zich over klimaatdilemma's**

Uitgelicht: **De vijf projecten uit de vierde ronde van de Erfgoed Deal**

Fotoreportage: Transitiepioniers **Vormgevers aan erfgoed en transitie**

DEAL! Erfgoed als vaste waarde voor de toekomst is een uitgave van het programmabureau Erfgoed Deal. DEAL! verschijnt twee keer per jaar. **Nummer 4 – voorjaar 2022**

Hoofdredactie
Marjorie Verhoek

Redactieteam
Jephta Dullaart, Tirzah Schnater, Patricia van Ling

Eindredactie
Maarten Ettema

Overige medewerkers
Valesca van den Bergh, Mirjam Blott, Marijke Bovens, Flip ten Cate, Wouter van Elburg, Hans Fuchs, Laura Hakvoort, Kees Jansen, Isabel van Lent, Martine van Lier, Frank van Lieshout, Rudolf Mulder, Mieke Pennock, Hanneke Ronnes, Frans Soeterbroek, Merel Uildriks

Ontwerp en vormgeving
Els Zweerink

Druk
Drukkerij de Bij, Amsterdam

Dit magazine is CO_2-neutraal geproduceerd.

DEAL! Erfgoed als vaste waarde voor de toekomst is een magazine voor medewerkers en bestuurders van gemeenten en provincies en voor alle medewerkers en bestuurders van de partners van de Erfgoed Deal. Dit magazine biedt inspiratie voor ruimtelijke opgaven waar erfgoed, klimaat, duurzaamheid en stedelijke ontwikkeling samenkomen. DEAL! staat daarbij voor samenwerking, verbinding, daadkracht en optimisme.

Programma Erfgoed Deal
In de Erfgoed Deal worden afspraken gemaakt over het behoud en het gebruik van erfgoed bij de grote ruimtelijke opgaven van dit moment: energietransitie en verduurzaming, klimaatadaptatie en stedelijke groei en krimp. Zo kunnen oude landschapsstructuren leidend zijn bij de inrichting van beekdalen om water vast te houden en kunnen historische zichtlijnen een belangrijk uitgangspunt zijn bij hoogbouwvisies. Door aansprekende initiatieven en projecten vanuit de Erfgoed Deal financieel te ondersteunen en bij elkaar te brengen in een uitvoeringsprogramma werken we samen met onze partners aan een betere en mooiere leefomgeving waarin ons verleden nog herkenbaar is. Het kabinet heeft 20 miljoen euro vrijgemaakt om de rol van erfgoed bij ruimtelijke opgaven te versterken. Provincies en gemeenten verdubbelen dit bedrag. Zij kunnen tijdens de looptijd van het programma – van 2019 tot eind 2022 – projecten aanmelden bij het programmabureau. De stuurgroep van de Erfgoed Deal bepaalt aan welke projecten een bijdrage wordt toegekend.

De partners van de Erfgoed Deal
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat
Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
Interprovinciaal Overleg
Vereniging van Nederlandse Gemeenten
Federatie Grote Monumentengemeenten
Federatie Instandhouding Monumenten
Natuurmonumenten
Staatsbosbeheer
LandschappenNL
Rijksvastgoedbedrijf
Federatie Ruimtelijke kwaliteit

Smallepad 5 | 3811 MG | Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP | Amersfoort
T: 033 421 7 421
erfgoeddeal@cultureelerfgoed.nl
www.erfgoeddeal.nl

DEAL! is een gratis uitgave van het programmabureau Erfgoed Deal.
Wil je DEAL! ontvangen?
Stuur dan je adresgegevens naar erfgoeddeal@cultureelerfgoed.nl.

Wandelaars op een uitkijkpunt bij de voormalige cementfabriek en steengroeve ENCI bij Maastricht. Het gebied, met veel industrieel erfgoed, wordt momenteel herontwikkeld. | Foto ANP/Hollandse Hoogte/Frans Lemmens

12 **‘We willen de Waddenzee weer ademruimte geven’**
Interview met Lutz Jacobi, directeur Waddenvereniging over ons kwetsbare werelderfgoed | *Merel Uildriks*

20 **De moderne boer koestert het verleden**
Verbreding landbouw gebaat bij inzet agrarisch erfgoed | *Hans Fuchs*

28 **Stichtse Vecht verduurzaamt zijn monumenten**
Project DU MOment des Monuments

40 **Maritiem erfgoed geeft vorm aan de toekomst van Maassluis**
Project Ontwikkelplan voor Maritiem Historisch Maassluis

Foto cover: **Transitiepionier Maarten Veldhuis van Waterschap Vallei en Veluwe (zie pag. 48 e.v.).** | Foto Els Zweerink

INHOUD

08 **Kortom**

10 **Opgeruimd staat netjes?**
Column Wouter van Elburg en Hanneke Ronnes

26 **DE PROJECTEN UIT HET ERFGOED DEAL-PROGRAMMA** (VIERDE RONDE)
28 Stichtse Vecht verduurzaamt zijn monumenten
32 Renaissance van de Velperweg in Arnhem
36 Multifunctionele kademuur, verduurzaming van de Amsterdamse binnenstad
40 Ontwikkelplan Maritiem Historisch Maassluis
44 Modernistisch icoon Nagele wordt klaargemaakt voor de toekomst

48 **Pionieren met transitie en erfgoed**
Fotoreportage door Els Zweerink | Tekst *Marjorie Verhoek* en *Tirzah Schnater*

60 **Ruim baan voor de burger**
Bewoners via ‘uitdaagrecht’ aan zet bij herbestemmen erfgoed | *Frans Soeterbroek*

66 **Een stevig fundament voor integraal erfgoedbeleid**
Erfgoed in de Omgevingswet als verbinder van ruimtelijke ontwikkelingen | *Marijke Bovens*

70 **Afrekening met de poldermentaliteit**
Recensie van het boek ‘Het landschap de mensen Nederland 1850-1940’ door Auke van der Woud | *Isabel van Lent*

72 **Omwille van een leefbare toekomst**
Dubbelinterview met Jacomine Hendrikse en Jeffrey Koerhuis van netwerkorganisatie Erfgoed Jong | *Hans Fuchs*

78 **‘Heggenvlechten is levend erfgoed’**
Vijf vragen aan Lex Roeleveld, heggenvlechter, stichting Heg en Landschap | *Tirzah Schnater*

80 **Mooi Nederland**
Column Flip ten Cate

06 **De wederopbouwwijk Kerkschoten in Apeldoorn waar corporaties plannen ontwikkelen met bewoners voor een groene, klimaatadaptieve en duurzame wijk.** | Foto Nadine van den Berg, Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Geen hindermacht

Dat erfgoed onverminderd belangrijk is voor de leefomgeving blijkt wel uit de recente NOVI-conferentie van 18 mei, waar werd gesteld dat vanuit de gebiedskenmerken gekeken moet worden naar de toekomst van Nederland. Dat we dat soms al doen leest u in het interview met Lutz Jacobi, directeur van de Waddenvereniging, die vecht voor de toekomst van dit unieke Unesco-werelderfgoed – een broedgebied, een natuurgebied en vooral ook een cultuurhistorisch landschap waar gaswinning, zoutwinning en zeespiegelstijging op dit moment de agenda bepalen.
Voorbeelden zijn er genoeg van erfgoed dat bijdraagt aan de kwaliteit van die leefomgeving. Waterschappen grijpen terug naar het verleden om de klimaatopgaven aan te pakken. Corporaties weten ons te vinden in het integraal verduurzamen van historische woonwijken. Onze partners staan op, belangenorganisaties zoals de FIM roepen om aandacht, en directeur Flip ten Cate van de Federatie Ruimtelijke Kwaliteit betoogt in zijn column: ‘Het programma MOOI Nederland van Hugo de Jonge kan nooit lukken zonder de expertise van de Erfgoed Deal.’
De animo voor de Erfgoed Deal blijft groot. Naast het laten zien van inspirerende Erfgoed Deal-projecten, levert het programma een bijdrage aan de dialoog over de rol van erfgoed voor de toekomst van Nederland. Erfgoed is al jaren niet meer de hindermacht die het vroeger was. Het is steeds gebruikelijker dat binnen gemeenten en provincies collega’s samenwerken aan integrale kwaliteitsopgaven waar erfgoed leidend is – zoals in deze uitgave in projecten als de Renaissance van de Velperweg, waar historie de basis vormt voor een veiligere weg in Arnhem. De inspiratie en kwaliteit uit het verleden moeten we meenemen in de opgaven van nu – ook op persoonlijke ontwikkeling: die duurzaamheidscollega die ook naar de structuur van het oude landschap kijkt, of de klimaatcollega die met historische beplantingsplannen de klimaatproblemen in een naoorlogse wijk te lijf gaat.
Tegen het einde van het derde jaar zien we al effecten van de Erfgoed Deal, maar we zijn er nog niet. Er komt veel op onze collega’s bij gemeenten af, zeker op de voortrekkers. In deze uitgave zetten we het spotlicht op deze pioniers, en met name de nieuwe generatie. We brengen hen in beeld, en vroegen naar hun drijfveren en gedachten: hoe zien zij de toekomst en waar liggen de kansen? Een Jonge DEAL!-uitgave dus!
Om af te sluiten met de NOVI-conferentie – speerpunt was het pleidooi voor een langetermijnperspectief, maar tegelijkertijd moeten we kijken wat we nu kunnen oplossen. Om met onze staatssecretaris Gunay Uslu te spreken: ‘Dit kan niet één ministerie, dat moeten we echt met elkaar integraal aanpakken. We gaan nu Nederland verbouwen, laten we er dan wel voor zorgen dat we ons straks thuis voelen in dat Nederland.’
Ik hoop voor nu en in de toekomst op een duurzame samenwerking.

Marjorie Verhoek, programmaleider Erfgoed Deal

Foto Els Zweerink

Kijk terug: webinars Erfgoed Deal

In vervolg op de eerste serie webinars organiseerde het programmabureau Erfgoed Deal samen met de ErfgoedAcademie dit voorjaar een tweede reeks. Het eerste webinar op 8 maart ging over het verbinden van erfgoed met de actuele en toekomstige wateropgave, toegespitst op klimaatadaptatie. Op 14 april was het thema: hoe kan de historische betekenis van een gebied richting geven aan nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen. In de derde online bijeenkomst op 11 mei, ging het over de kracht van communicatie en marketing: hoe betrek je als initiatiefnemer alle stakeholders bij je erfgoedproject en hoe kom je tot een gedragen resultaat? Het afsluitende webinar op 15 juni behandelde het thema communicatie en erfgoed. Centrale vraag: hoe kunnen erfgoedverhalen en projecten het best gedeeld worden?

Op de website van de Erfgoed Deal – zoek op 'themawebinars' – staan de terugkijk-links en de verslagen van de webinars.

Het Waarhuis (rechts) en de sluis bij Schaphalsterzijl. | Foto Waterschap Noorderzijlvest

Meer dan riddertje spelen

Er staan nog zo'n duizend kastelen en buitenplaatsen in ons land. Ze hebben grote cultuurhistorische betekenis, spelen een bepalende rol in onze leefomgeving en spreken sterk tot de verbeelding. Kastelenspecialist Fred Vogelzang reflecteert in een toegankelijke en handzame publicatie op de relevantie van kastelen. Dit doet de auteur zowel vanuit de historisch waarde als verschillende maatschappelijke invalshoeken en de bredere context van duurzaamheid, energietransitie en klimaatverandering. Het essay gaat in op de vraag hoe de sector meer dan alleen het beperkte ridders-en-prinsesjes-cliché aan de man kan brengen. Voor het behoud van kastelen is het noodzakelijk om de veelzijdigheid van de maatschappelijke relevanties te blijven uitdragen. En passant reflecteert Vogelzang op hoe de verschillende opvattingen over 'geschiedenis' en 'erfgoed' van invloed zijn geweest op ons beeld van het kasteel. Daarmee is de publicatie een aanrader voor iedere bestuurder of ambtenaar die een of meerdere kastelen in de eigen gemeente heeft, en bereid is om verder te kijken dan de geijkte commerciële vermarkting van dit bijzondere erfgoed.

Waarom kastelen niet bestaan en we toch van ze houden. Historie, erfgoed en kastelen. Fred Vogelzang. Bestellen bij de Nederlandse Kastelen Stichting via info@kastelen.nl. € 12,50

Kijk! Een kwart eeuw herbestemmen in Nederland

Een van de pioniers op het gebied van het herbestemmen van oude fabrieken, pakhuizen en ander industrieel erfgoed, is de nonprofitorganisatie BOEi. Ter gelegenheid van haar 25-jarig bestaan heeft de organisatie een boek uitgegeven over de ontwikkeling van herbestemmen in Nederland. Aan de hand van honderden foto's en tientallen interviews met opiniemakers uit het veld laat het boek zien hoe het herbestemmen van monumenten zich uit de marge worstelde en inmiddels mainstream is geworden. Het boek is een must voor iedere wethouder die twijfelt wat te doen met de vervallen steenfabriek, oude tramloods, of leegstaande kerk in zijn gemeente: herbestemmen, herbestemmen, herbestemmen. Want de gebouwen die we nodig hebben, staan er feitelijk al.

De publicatie KIJK! is te bestellen via www.BOEi.nl/kijk

Zuiderzeeziekenhuis Rotterdam. | Foto BOEi

'Ondertussen aan de Hofvijver'

De grootscheepse restauratie en verbouwing van het Binnenhof wordt ongetwijfeld een van de meest besproken monumentenprojecten van dit decennium. Schrijver en tv-persoonlijkheid Splinter Chabot volgt de renovatie de komende vijf jaar. In de eerste aflevering gaat hij samen met oud-rijksbouwmeester Floris van Alkemade op ontdekkingstocht door het enorme complex. Onderweg vertellen hoofdrolspelers van toen en nu culturele, parlementaire en kunsthistorische anekdotes. Elk kwartaal geeft Chabot een update over de renovatie.

De eerste uitzendingen waren te zien op 4 januari en 27 mei op NPO 2 en terug te kijken via NPO Start. Elk kwartaal volgt een update.

Interieur van Kabinet Mary Stuart I in Oud Stadhouderlijk Kwartier. Tot aan de verbouwing van het Binnenhof de zetel van de Eerste Kamer. | Foto Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Nieuwe afleveringen Erfgoed Deal-podcastserie

Sinds het laatste nummer van DEAL! zijn er weer nieuwe afleveringen in de podcastserie 'Verborgen in het volle zicht' verschenen. Simon Heijmans trekt er wederom op uit om de verhalen achter enkele Erfgoed Deal-projecten vast te leggen. Zijn zoektocht brengt hem dit keer onder meer naar Zoutkamp in het hoge noorden. Tot genoegen van de bewoners van dit oude vissersdorp krijgt een historische dijk hier weer een waterkerende functie. Ook bezoekt hij Amsterdam waar de gemeente de renovatie van historische kademuren wil combineren met energieopwekking uit grachtenwater. In de aflevering over Maassluis komt Heijmans veel te weten over de bijzondere collectie historische sleepboten aldaar. De initiatiefnemers van dit project willen van Maassluis een kennishub maken voor de verduurzaming van maritiem erfgoed.

Alle veertien afleveringen zijn te beluisteren via erfgoeddeal-podbean.com, de bekende podcast-apps en Spotify.

Nieuwe installatie in de O.L. Vrouwekerk Lourdes in Den Haag. | Foto Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Investeringssubsidie 'duurzaam maatschappelijk vastgoed'

Het kabinet trekt 525 miljoen euro uit voor verduurzaming van maatschappelijk vastgoed (DUMAVA), waaronder ook rijksmonumenten (niet-woonhuizen). Met de regeling wil de overheid het tempo van de verduurzaming verhogen. De subsidieregeling voorziet in een gedeeltelijke tegemoetkoming voor investeringen voor verduurzamingsmaatregelen of integrale verduurzamingsprojecten. Dit geldt ook voor de kosten voor het laten opstellen van een energieadvies of duurzaam monumentenadvies, en voor een nieuw energielabel na het uitvoeren van de maatregelen. De regeling opent naar verwachting dit najaar.

Ga voor meer informatie naar de website van de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO) www.rvo.nl en zoek op 'DUMAVA'.

Luisterend wandelen langs 'Het verhaal van Nederland'

Een podwalk, dat is luisteren terwijl je wandelt. Zoals de tien podwalks van de gelijknamige tv-serie 'Het verhaal van Nederland'. Op de gps-gestuurde audiotours neemt Daan Schuurmans de luisterende wandelaar mee langs gebouwen, monumenten en andere sporen in het landschap uit de afleveringen van de televisieserie. De podwalks zijn verspreid over historische locaties in heel Nederland: Anloo, Nijmegen, Dokkum, Muiden, Deventer, Brielle, Hoorn, Hattem, Veenhuizen en Vught. De podwalk vertelt wat er gebeurd is op de plek waar je op dat moment staat, welke rol de bewoners van toen daarin hadden en de gevolgen daarvan voor ons land zoals wij het nu kennen. Door de koppeling met gps weet de app precies waar je bent. Trek je wandelschoenen maar aan!

De audiotours zijn te beluisteren via de gratis podwalk-app 'Het verhaal van Nederland', te downloaden in de App Store of Play Store.

Volg de Erfgoed Deal op sociale media

Twitter @ErfgoedD
LinkedIn Erfgoed Deal
Instagram @ErfgoedDeal

| Door **Wouter van Elburg** en **Hanneke Ronnes**

Opgeruimd staat netjes?

Nederlanders zijn van oudsher een nogal ‘opruimerig’ volk. Dient iets geen nut, is het oud en versleten of kapot? Dan ruim je het op of gooi je het weg. Al in de zeventiende eeuw prezen buitenlandse reizigers de Hollanders om hun opruimwoede en schoonmaakdrift. Vooral de propere, opgeruimde Nederlandse huizen en steden oogstten bewondering. Eigenlijk is dat nooit veranderd. De elders zo gebruikelijke vervallen of leegstaande gebouwen kom je in Nederland niet of nauwelijks tegen. Hier staat alles spreekwoordelijk strak in de lak. Onze ruimte is beperkt en een oud of vervallen gebouw maakt meestal snel plaats voor nieuwbouw. Nu komt de energietransitie daar nog eens bij en is de afweging snel gemaakt: nieuwbouw wordt synoniem voor makkelijk, schoon en duurzaam; oudbouw voor moeilijk, vies en vervuilend. Het is een gevaarlijke trend. De opruimdrang en duurzaamheidsopgaven zijn een grote bedreiging voor historische gebouwen. Sinds het einde van de laatste grote economische recessie waait er een nieuwe sloopwind door ons land. De grond- en huizenprijzen schoten na 2014 de lucht in, vrijwel elk bouwproject is tegenwoordig lucratief en iedere extra vierkante meter leidt al snel tot duizenden euro’s winst. Met name in de grote steden wordt de laatste jaren ontzettend veel gesloopt – Amsterdam en Rotterdam voorop, op de voet gevolgd door onder meer Den Haag en Groningen. Beleid schiet tekort, beleggers maken de dienst uit, woningcorporaties hebben te veel vrijheid gekregen en steeds is erfgoed de dupe. Met name historische niet-monumenten moeten het veld ruimen, veelal jongere bebouwing in negentiende- en twintigste-eeuwse wijken rondom historische binnensteden.
Sloop betekent niet alleen maar verduurzaming. Sterker nog, sloop is ontzettend vervuilend. Bij bouwen en slopen komt veel CO_2 vrij, zowel door de aanvoer en productie van bouwstoffen, als door de gebruikte machines. Het produceren van beton en staal veroorzaakt een hoge uitstoot, die zich vertaalt in CO_2-opslag in deze materialen. Een vuistregel is dat hoe jonger het gesloopte gebouw is, hoe groter de negatieve impact op het klimaat. Er is, in het kader van een zo klein mogelijke milieubelasting, met renovatie dus vaak meer te behalen dan met sloop en nieuwbouw. Daarom zou een duurzaamheidsberekening verplicht moeten worden waarbij de CO_2-uitstoot van óf renovatie óf nieuwbouw wordt doorberekend en eventueel leidend kan zijn in de afweging of sloop wordt toegestaan – na hoeveel jaar is een nieuwbouwhuis werkelijk duurzamer dan zijn voorganger?
Er staat ons een enorme opgave te wachten. Op het gebied van de verduurzaming, woningvoorraad en woningprijzen moet er iets radicaal veranderen. Maar toch roepen wij de projectontwikkelaar, de belegger, de corporatie en de huizenbezitter op: kijk eens verder dan de sloopkogel. Wees creatief, renoveer, transformeer, verdicht of vergroot en richt op hergebruik en circulair bouwen. In het kader van de klimaatproblemen waar we wereldwijd voor staan: stop met de volledige sloop van gebouwen en zoek naar mogelijkheden die het klimaat minder belasten. Dat Nederlandse ‘opruimen’ kan ook met een likje verf.

Hanneke Ronnes is verbonden aan de vakgroep Kunst en Cultuur van de Universiteit van Amsterdam en bijzonder hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Groningen. Wouter van Elburg is architectuurhistoricus bij de Universiteit van Amsterdam en lid van de Commissie Amsterdam van Erfgoedvereniging Heemschut.

De sloop van een monument aan de Amsteldijk 275-276 in Amsterdam. | Foto Rob van Essen

| Door **Merel Uildriks**

Lutz Jacobi, directeur Waddenvereniging over ons kwetsbare werelderfgoed

‘We willen de Waddenzee weer ademruimte geven’

Hoewel de Waddenzee al dertien jaar de status van Unesco-werelderfgoed heeft, staat het gebied onder druk door klimaatverandering en economische activiteiten. Onder leiding van Lutz Jacobi vecht de Waddenvereniging voor de toekomst van dit unieke Nederlandse natuurgebied: ‘Het wordt tijd dat we opstaan voor de natuur en onze regelgeving op orde brengen.’

‘Wijs met de Waddenzee’ – in de webshop van de Waddenvereniging zijn de shirts en sweaters met de befaamde slogan nog steeds verkrijgbaar. Onder die strijdkreet organiseerde de vereniging in de jaren zeventig bijna dagelijks een waddentocht, die onder meer bedoeld was om de gevaren van vervuiling voor de zeehonden onder de aandacht te brengen. Maar inmiddels zijn de bedreigingen voor het Wad nog veel groter. Klimaatverandering en economische activiteiten zoals de zoutwinning en baggerwerkzaamheden dreigen het Wad om zeep te helpen, de status van Unesco-werelderfgoed ten spijt. Met Lutz Jacobi aan het roer moet de Waddenvereniging knokken als nooit tevoren. Vanuit het monumentale pand van de Waddenvereniging kijkt directeur Lutz Jacobi over de haven van Harlingen. Ze blikt vooruit op het seizoen dat komen gaat, met de havenstad als vertrekpunt voor een vakantie op de Wadden. ‘Het mooie leven gaat weer beginnen. Over een tijdje ligt het hier helemaal vol met boten.’

Gevormd door wind en water

Niet elke vakantieganger zal erbij stilstaan dat dit gebied is uitgeroepen tot Unesco-werelderfgoed. ‘Het Waddengebied is slechts een van de vijf wetlands in de wereld met de status Unesco-werelderfgoed. Daarmee staat het Waddengebied samen in het rijtje met onder meer het Great Barrier Reef in Australië.’
Het Waddengebied strekt zich uit over de landsgrenzen van Nederland, Duitsland en Denemarken. Jacobi legt uit waarom het gebied zo bijzonder is – werelderfgoed word je niet zomaar.
‘Dit gebied is miljoenen jaren geleden gevormd door wind en water. De getijdenwerking van de Wadden is echt uniek. Elke zes uur vallen de platen droog, zo komt er weer zuurstof bij de algen, de alikruiken, de kokkels en de nonnen. Hierdoor zijn de Wadden een enorme voedselbron voor vissen en vogels vanuit alle windstreken. Meer dan twaalf miljoen vogels hebben jaarlijks de Wadden nodig voor voedsel en om te broeden.’

Veel meer slib

In 2009 kregen de Wadden de hoogste internationale status haalbaar voor een natuurgebied, die van Unesco-werelderfgoed. De rust, ruimte en duisternis vormen samen met de getijdenwerking de zogenaamde kernwaarden van dit gebied. Het is daarmee onvervangbaar en uniek in de wereld. Aan Nederland, Duitsland en Denemarken de taak om dit werelderfgoed te allen tijde te beschermen. Toch staat het Waddengebied onder grote druk: door de klimaatontwikkeling én door economische activiteiten op het Wad. Jacobi windt er geen doekjes om.
‘De Waddenzee verkeert in slechte staat. De laatste onderzoeken van het Nederlands Instituut voor Onderzoek der Zee (NIOZ) laten zien dat er veel meer slib is dan voorheen, de onderwaterwereld heeft het zwaar. Het is geen robuuste natuur meer die tegen een stootje kan. Door de stijging van de zeespiegel dreigen de zand-

Lutz Jacobi in de haven van Harlingen. | Foto Els Zweerink

‘Jaarlijks komen meer dan twaalf miljoen vogels naar de Wadden voor voedsel en om te broeden’

Unesco-werelderfgoed Waddenzee, Ameland. | Foto Nanette de Jong, Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

platen niet meer droog te vallen.'
Toch verleent het Rijk vergunningen voor zoutwinning en om te baggeren voor steeds diepere vaargeulen. Er dreigt een nieuwe vergunning te worden verleend voor gasboringen vanuit Ternaard. De bodemdaling die deze activiteiten teweegbrengen is funest voor een gebied dat al wordt bedreigd. En dan is er nog de intensieve visserij die de zeebodem beroert. De Waddenvereniging voert actie tegen deze schadelijke activiteiten.
'We hebben in Nederland de Natuurbeschermingswet. Maar toch kan je gewoon het Wad blijven vernielen. Ik vind het zo'n onrecht dat een uniek en kwetsbaar gebied vanwege economische belangen wordt aangetast. Dat moet je toch helemaal niet willen. Het is werelderfgoed! Het is maar goed dat wij er zijn, want anders was het al lang weggeweest.'

Knokken voor het Wad
Het is niet voor het eerst dat het Waddengebied in zijn voortbestaan wordt bedreigd. In de jaren zestig was het verlangen naar landbouwgrond zo groot dat de Nederlandse overheid vergaande plannen ontwikkelde om een gedeelte van de Waddenzee in te polderen. Een grote dam en twee dijken naar Ameland dwars door de Waddenzee zouden het einde betekenen van het Waddengebied. De zestienjarige Kees Wevers uit Kortenhoef kon dat niet verteren. Als fanatieke wadloper ging hij de strijd aan: hij schreef naar dagbladen en riep andere natuurliefhebbers op om in het geweer te komen.
Lutz Jacobi glundert als ze het verhaal vertelt over de totstandkoming van haar belangenclub, nu 56 jaar geleden. 'Dat een jongen van zestien daarvoor wilde knokken en met zijn strijd de basis legde voor de Waddenvereniging, dat vind ik echt fantastisch.'
De strijdlust van Kees Wevers begrijpt Jacobi goed. Zelf groeide ze als boerendochter op in het Friese Katlijk. Met bos en weiland rondom de boerderij bestond haar jeugd uit slootjespringen en in bomen klimmen. Haar vader zag dat het gebruik van nieuwe landbouwtechnieken ten koste ging van de weidevogels. Er zaten veel minder wormen in de grond. Jacobi leerde van jongs af aan over het belang van natuurbehoud. Ook zij stond als tiener op de barricades. Ze haalde handtekeningen op voor de weidevogels maar ook voor de vogels in de Pyreneeën die als delicatesse werden gezien en gedood werden voor hun kleurrijke veren – bekend als de vogeltjesmoord. 'Ik kan niet tegen onrecht. De natuur is kwetsbaar en kan niet voor zichzelf opkomen. Dan moet je opstaan.'

Aardgasproductieplatform van de NAM op de Noordzee bij Ameland, te zien vanaf het Friese dorp Paesens, met opvliegende wadvogels bij het buitendijkse natuurgebied de Peazemerlannen. | Foto ANP/Hollandse Hoogte/Sijmen Hendriks

'We hebben laatst gejut op Terschelling – je wilt niet weten wat je allemaal uit het zand haalt'

Harten veroveren
Haar strijdlust bracht Jacobi in Den Haag. Ruim elf jaar lang was ze Kamerlid voor de PvdA met een portefeuille waar ze haar liefde voor de natuur in kwijt kon. 'Het was ontzettend leuk, want ik zat op de plek waar je aan de knoppen kon draaien. Ik ben een mensenmens. Dwars door de partijen heen maakte ik kameraden. En ik zette een programma op voor burgers om een dag in Den Haag met mij als volksvertegenwoordiger mee te lopen. Duizenden mensen leerden op die manier hoe de democratie werkt. Ik wilde de mensen verbinden en de harten veroveren.'
Terwijl Jacobi zich in Den Haag hardmaakte voor de Waddenzee, lobbyde de Waddenvereniging om erkenning door Unesco als werelderfgoed.
45 jaar na de actie van Kees Wevers lukte dat. Maar wie dacht dat daarmee de Waddenvereniging overbodig was geworden, kwam bedrogen uit.
'We wilden heel graag dat het Waddengebied op de kaart werd gezet als een bijzonder gebied. Maar Unesco zélf biedt geen bescherming. Het is een administratief orgaan en staat op afstand. Zij gaan niet de straat op, of naar de rechter. Dat moeten wij doen.'
De Waddenvereniging werkt nog steeds op volle kracht.

De vergunningverlening voor de zoutwinning vocht ze aan tot aan de Raad van State.
'De zoutfabriek pleitte dat ze de hand aan de kraan zou houden. Dat betekent dat bij een te grote bodemdaling de winning wordt stopgezet. Kijk naar Groningen, daar hielden ze ook de hand aan de kraan. Dat werkt dus niet, want na-ijleffecten worden niet meegenomen. Helaas werden de economische belangen zwaarder gewogen dan het belang voor behoud van ons werelderfgoed.'

Gasafspraak met Duitsland
Inmiddels staat de Waddenvereniging – met het vonnis van de klimaatzaak tegen Shell en het laatste IPCC-rapport in de hand – sterker bij de rechter.
'We waren een van de eisers in de klimaatzaak. In de Shell-uitspraak wordt het Waddengebied een aantal keren genoemd als kwetsbaar natuurgebied dat beschermd moet worden. Dat vonnis maakte ons erg blij, want we hebben nu meer juridische handvaten. Dus we zijn knalhard tegen de gaswinning vanuit Ternaard aan het knokken. Het zou wel heel bijzonder zijn als we een Unesco-werelderfgoed opofferen omdat we aan een gasafspraak met Duitsland moeten voldoen.'
Jacobi wil benadrukken dat ze niet alleen met gebalde vuisten op de barricaden staat. De Waddenvereniging heeft uitgebreide plannen voor een duurzame toekomst. De Waddenzee zal door de klimaatontwikkeling en de zeespiegelstijging meer ruimte nodig hebben. Herstel van de verbinding tussen de zoute zee en de zoete kustregio moet daarvoor zorgen, legt Jacobi uit.
'Vijftig jaar geleden werd de Lauwerszee afgesloten met een dijk. Dat zouden we nu nooit meer doen. We willen de Lauwerskustregio weer openstellen en daarmee de Waddenzee ademruimte geven. We hebben een unieke samenwerking gevonden met partijen in het gebied.'
Zo gaf de Waddenvereniging samen met de Postcodeloterij de onderwaterwereld een impuls door de aanleg van een vismigratierivier dwars door de Afsluitdijk.
'De Waddenzee is omringd door harde dijken. Waar zoet en zout water elkaar ontmoeten zijn open verbindingen nodig voor trekvissen die zowel in zoet als zout water leven – denk aan de zalm, forel en paling. Vroeger waren er honderden soorten, dat aantal is enorm geslonken.' Jacobi kreeg de agrarische sector in de kustregio mee: 'Ook zij zijn gebaat bij een gezonde deltanatuur.'

Zooi op de zeebodem
De Waddenvereniging is er voor het behoud en het beheer van dit gebied. Maar ook om waddenliefde uit te dragen, zegt Jacobi. Dat betekent ook het vieze werk opknappen dat anderen laten liggen. Zo varen er elke dag containerschepen langs de Noordzeekust die geregeld hun lading verliezen. Met als dieptepunt het containerschip de MSC Zoe waarvan begin 2019 maar liefst 45 containers overboord sloegen.
'Een jaar later lag er nog zo'n 800.000 kilo zooi op de zeebodem dat niet was geborgen. Als niemand het doet, dan doen wij het. Want wij vinden dat dit soort dingen niet op de zeebodem mag blijven liggen. En we willen niet dat het in ons werelderfgoed terechtkomt. Samen met bergers uit Terschelling en Harlingen heeft onze stichting Houd de Noordzee Schoon inmiddels 90.000 kilo rotzooi boven water gehaald.'
De natuur op de eilanden ondervindt nog steeds de effecten van die tragedie. De eilanders weten de Waddenvereniging te vinden. Samen met de lokale VVV en ondernemers uit de regio, organiseert de Waddenvereniging nu jut-expedities op Terschelling. 'Het is echt diep verdrietig hoeveel troep er nog op de eilanden ligt. Daarom zijn we gestart met ecotoerisme. Op de stranden kan je ecojutten naar plastic korrels en piepschuim. Ik heb laatst een dag met collega's lopen jutten op Terschelling. Je wilt niet weten wat je dan uit het zand haalt.'

Reizigers in de haven van Harlingen, met op de achtergrond de fabriek van Frisia Zout. | Foto Els Zweerink

Ook landschapskunst krijgt een plek op de Wadden, zoals 'De Streken' van Marc van Vliet op Oerol op Terschelling in 2015. Vorig jaar kreeg het kunstwerk een vaste plek aan de dijk bij Oosterend, ter nagedachtenis aan de in 2021 overleden oprichter van festival Oerol Joop Mulder. | Foto ANP/KIPPA/Catrinus van der Veen

Kijken naar alternatieven
Om herhaling van rampen zoals met de MSC Zoe voor te zijn, zet de Waddenvereniging scheepvaartveiligheid op de agenda. Ook denkt ze mee hoe de scheepvaart zich beter kan verhouden tot het werelderfgoed.
'Er worden alsmaar hogere eisen aan de vaargeulen gesteld – dat betekent dat je heel veel moet baggeren. We kijken naar alternatieven voor vervoer, door personen en goederen te scheiden of met een ander type boot te varen. Soortgelijke suggesties doen we voor de intensieve visserij, die bodemberoerend is. Kleinschalige visserij past veel beter bij dit kwetsbare gebied.'
Het gaat Jacobi om de stapeling van al die schadelijke activiteiten in het Waddengebied.
'Als ik 's avonds Harlingen uit rijd en de zoutfabriek zie staan, dan zeg ik hardop: "Waren we maar wat wijzer met de Wadden." Ze boren vanaf de wal, dan heb je toch geen moraal? Je kan me echt niet kwader maken. We moeten ons werelderfgoed koesteren. Het wordt tijd dat we opstaan voor de natuur en onze regelgeving op orde brengen.'

Merel Uildriks is journalist.

Erfgoed voor de hele mensheid
Jaarlijks wachten landen in spanning af welke erfgoederen het Werelderfgoedcomité op de felbegeerde Unesco-werelderfgoedlijst zet. Alleen als het cultuur- of natuurerfgoed zó uniek is dat het voldoet aan de universele en uitzonderlijke waarden zoals vastgelegd in de Unesco-richtlijnen, komt het in aanmerking voor een plek op die lijst. In 1972 werd dit Erfgoedprogramma door de Verenigde Naties gelanceerd om de bescherming en het behoud van erfgoed wereldwijd een stimulans te geven. En om mensen wereldwijd te verbinden in de omgang met hun omgeving. Op dit moment staan er 1154 erfgoederen op de lijst.
Een woordvoerder van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) legt uit waarom een plek op de werelderfgoedlijst zo belangrijk is. 'De status geeft het erfgoed een zekere bescherming. Maar het gaat landen ook zeker om de eer – het is een prestigieus label. Men rekent erop dat het toerisme in het land toeneemt als er een Unesco-werelderfgoed kan worden bezocht. Om in aanmerking te komen voor de status moet een land in de eigen nationale wetgeving vastleggen hoe de waarden worden geborgd en beheerd. Het enige wat Unesco kan doen als die waarden toch verloren dreigen te gaan, is het land op de vingers tikken of in het uiterste geval de titel ontnemen. Maar dat gebeurt bijna nooit. Het is natuurlijk een enorm gezichtsverlies als je als land Unesco-werelderfgoed verliest omdat je er niet goed voor hebt gezorgd.'
Nederland telt twaalf werelderfgoederen. Daarvan heeft alleen de Waddenzee de werelderfgoed-status vanwege uitzonderlijke natuurwaarden. In 2009 werd de Nederlands-Duitse Waddenzee Unesco-werelderfgoed, gevolgd door het Deense deel in 2014.

Landgoed Kranengoor in Laren heeft vijftig hectare bos, met daarin oude rabattenbossen. Dat zijn landschapselementen aangelegd ter ontsluiting van natte gebieden en mogelijk geschikt om in te zetten voor klimaatadaptatie. | Foto ANP/Hollandse-Hoogte/Ton van Vliet

| Door **Hans Fuchs**

Verbreding landbouw gebaat bij inzet agrarisch erfgoed

Moderne boer koestert het verleden

Steeds minder boeren, steeds meer eisen aan de productiewijze: de agrarische sector staat onder druk. Veel boeren zoeken nieuwe wegen – met name door verbreding met een nieuwe tak, vaak gericht op het publiek. Het agrarisch erfgoed – boerderij, erf, landschap – komt daarbij goed van pas.

Pittige grond, zo typeert Nico Rodenburg de bodem van zijn akkerbouwbedrijf buiten de dorpskern van Zwartewaal. Met de Rotterdamse haven aan de horizon, bestieren Nico en zijn vrouw Yvonne De Onderneming, een van oorsprong negentiende-eeuws akkerbouwbedrijf vernoemd naar de gelijknamige polder. Het 'jonge' karakter van de polder noemt Nico een handicap: 'De polder is in 1887 drooggelegd en heeft nog maar relatief kort de tijd gehad om zich te zetten. Dat betekent dat wij boeren op grond met een erg hoog kleigehalte.'

Andere koers

Op dertig hectare, opgesplitst in vier percelen, verbouwen Nico en Yvonne volgens een extensief bouwplan aardappelen, suikerbieten en graan. Maar van dertig hectare kan geen enkele akkerbouwer rondkomen. En de klei maakt kapitaalintensieve landbouw met uien en aardappelen lastig, vertelt Nico. Dat was in 2015 de reden om een andere koers voor het bedrijf uit te zetten – met een nieuwe rol voor de monumentale vakwerkschuur achter de boerenwoning. Nico: 'Onze toekomst ligt in de combinatie van akkerbouw en bezoekboerderij.'
De hoogopgaande schuur met zijn grenen spanten werd omgebouwd tot educatieve ruimte en locatie voor trainingen, workshops en vergaderingen voor de zakelijke markt. Sinds 1 mei kunnen scholieren, toeristen en bedrijven op het akkerbouwbedrijf terecht voor voorlichting over moderne landbouw. Nico: 'De kennis over ons vak neemt af. Door te vertellen hoe wij boeren hopen we meer draagvlak te creëren. Daarnaast organiseren we events over de herkomst van voedsel en biodiversiteit en vertellen over de geschiedenis van onze polder.'
De herbestemming van de vakwerkschuur werd mogelijk door subsidie van de Landschapstafel Voorne-Putten, steun van de provincie Zuid-Holland en subsidie van het Boerderijenfonds. De nieuwe tak van het bedrijf kreeg een eigen naam: de Brielse Boer.

Druk vanuit de steden

In 2020 had al 42 procent van de agrarische bedrijven nieuwe inkomsten naast de hoofdtak – een toename van 60 procent in vier jaar tijd, becijferde het CBS. Het illustreert dat de agrarische sector onder druk staat – en daarmee het landschap.
Die druk komt van verschillende kanten. De agrarische sector moet verduurzamen, energietransitie en klimaatadaptatie hebben een echo in het buitengebied, dat kampt met krimp en met stedelijke uitbreiding.
Het buitengebied verandert sneller dan de stad, stelde Anne Seghers tijdens de expertmeeting van Boerderij in Beweging van het Boerderijenfonds afgelopen oktober. Ruimtelijk, maar ook sociaal-maatschappelijk. Seghers is ruimtelijk strateeg en stedenbouwkundige bij bureau Ruimtevolk in Utrecht.
Wat niet meehelpt: de sector krimpt. Elke dag geven gemiddeld tien boeren hun bedrijf op. 'Die trend houdt aan', aldus Seghers, 'de boerenpopulatie is sterk vergrijsd. We krijgen een golf aan stoppers.'
Dat vraagt volgens Seghers om een stevige visie op het buitengebied, voordat het klakkeloos wordt volgebouwd met woningen of verandert in een industrieel-agrarisch landschap. Seghers noemt de grootschalige aardbeienteelt met stellages van twee tot drie meter hoog en overkappingen van plastic – zo'n landschap laat nauwelijks ruimte voor andere kansen en opgaven. Seghers: 'Een akker die een groot deel van het jaar onder plastic ligt, kan lastig water bergen, maar is ook niet aantrekkelijk om te combineren met recreatie en toerisme.'

Groen biljartlaken

Die kant moet het niet op, vindt ook Edwin Raap, adviseur-onderzoeker landschap bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) en netwerker duurzaamheid bij de Erfgoed Deal: 'De tijd van productieverbetering en efficiency, van steeds meer produceren om dezelfde prijs te krijgen, is een *race to the bottom* – met als neveneffect een kaal en stil landschap, een groen biljartlaken.'
De landbouw in Europa staat voor grote transities, stelt Raap: 'Boeren moeten zich hiertoe verhouden.' Dat raakt ook het agrarisch erfgoed – boerderij, erf en land. De RCE zoekt naar manieren om dit erfgoed betekenis voor de toekomst te geven. De verduurzaming die van de sector verlangd wordt, kan daarbij een handvat zijn, betoogt Raap. Neem landschapsinclusieve landbouw, waarin boeren samengaat met het terugbrengen van een aantrekkelijk en biodivers landschap – met erfgoed als leidraad.

Terras van De Onderneming naast de monumentale vakwerkschuur. De boerderij is behalve akkerbouwbedrijf ook een bezoekboerderij. | Foto Miranda Maring/Boerderijenfonds

Zo'n duurzame nieuwe boerentoekomst krijgt al vorm op de Willemshoeve in Soest. De hoeve, vroeger onderdeel van paleis Soestdijk, werd in 1834 door koning Willem II als boerderij bij het paleis gebouwd. De Willemshoeve wordt momenteel getransformeerd tot herenboerderij, waarbij 200 gezinnen als stichting de hoeve beheren. De stichting nam voor 1,4 fte een boer en een boerin aan die alle gezinnen het hele jaar door van groenten, fruit, eieren en vlees gaan voorzien.

Landschap anno 1834

De Willemshoeve maakt een dubbelslag zoals die ook de RCE voor ogen staat: verduurzaming langs de lijnen van het erfgoed én renderend boeren. 'Het accent ligt op nieuw gebruik van het bestaande agrarisch erfgoed', zegt Ronald van der Vight. Hij is bestuurslid van de coöperatie die de hoeve aankocht, met steun van het Boerderijenfonds en het Restauratiefonds. Inclusief de zestien hectare grond van de hoeve.

De monumentendienst deed onderzoek, onder andere in het archief van het Koninklijk Huis, naar het landschap rond de hoeve anno 1834. Van der Vight: 'De landschapsarchitecten van Werkend Landschap keken vervolgens hoe we dat historische landschap recht konden doen.'

Bij al die ingrepen staat functionaliteit voorop, onderstreept Van der Vight: 'Een deel van de landschapsaanpassingen geboert voor het boeren, een deel voor de biodiversiteit. Een perceel van 1000 bij 100 meter met monotoon grasland pakken we aan met een kruidenrijk grasklavermengsel. De houtwallen die terugkeren en vlakke oevers die we aanleggen, bieden onderdak aan vogels, egels, insecten en de ringslang.'

Het eerste zaaigoed voor de stichting ging een paar weken geleden de grond in: gerst en erwt, voor eigen diervoer. Van der Vight: 'De gerst heeft mooie, diepe wortels, de erwt is een vlinderbloemige die eiwit produceert, stikstof uit de lucht haalt en dat in de bodem inbrengt. Zo verbeteren we de bodemkwaliteit en het bodemleven.'

Van der Vight noemt de Willemshoeve een broeinest en hub voor partijen die anders aankijken tegen landbouw, voeding en zorg: 'In de hoeve zelf zit dagbesteding voor jonge mensen met dementie. We hebben ruimtes voor trainingen over duurzame voeding, landbouw en zorg, en op de verdieping liggen drie kantoorruimtes voor partijen die zich actief bezig houden met duurzame landbouw.'

Middeleeuws zandontginningslandschap

De energietransitie verlangt soms echter grote ingrepen in het landschap, zoals zonneparken en windmolenparken. De RCE zoekt naar manieren om dergelijke ingrepen te verbinden met het agrarisch erfgoed en in te passen in de karakteristieken van het landschap. Edwin Raap: 'Vuistregel daarbij: grootschalige ingrepen vergen grootschalige landschappen.'

Raap haalt twee voorbeelden aan. In Geesteren (Overijssel) werd een zonnepark gerealiseerd op een van origine middeleeuws zandontginningslandschap, een mozaïek van besloten akkers – onregelmatig, gevarieerd en kleinschalig. Het zonnepark volgt er nauwgezet de contouren van de tien hectare grote akker. Aan de randen liggen volgens de RCE kansen om de oude landschapsstructuur terug te brengen of te herstellen met houtwallen en bomenrijen.

Tweede voorbeeld: op een jong zeekleilandschap in Zeeland was juist ruimte voor grootschaligheid. Op het Zeeuwse eiland Tholen werd een rij windmolens zo in het landschap geposteerd dat ze schaal, vorm en structuur van de jonge polder volgen.

Er kwamen bijenkasten, met in het kielzog bloemrijke akkerranden en schuilplaatsen voor vogels

Witte raven

De boer van de toekomst bestaat al, kopte het boek 'Boer doet leven' in 2020 op het omslag. Daar is geen woord van gelogen. Het boek portretteert twintig boeren die bewijzen dat het anders kan – biologisch, biodynamisch, met polyculturen, landschapsinclusief, met oog voor agrarisch erfgoed. Maar het zijn nog wel witte raven, zo bleek nog weer eens op de expertmeeting Boer in beweging. Begrijpelijk, vindt Edwin Raap: 'Boeren met een lening bij de bank kijken de kat uit de boom.'

Maar de markt en consumenten vragen om meer duurzaamheid. Kijk naar De Onderneming in Zwartewaal. Nico en Yvonne Rodenburg bouwden kunstmest en gewasbeschermingsmiddelen de laatste jaren steeds verder af. Dat levert een betere bodem op, met gewassen die weerbaarder zijn. Maximaal groenbemesten doen ze ook, met vanggewassen. Nico: 'Dat zorgt voor goede doorworteling, minder aaltjes en een betere stikstofopname.'

De Onderneming benutte enige jaren terug een stimuleringsregeling voor erfbeplanting met inheemse planten. 'Dat weegt weer mee in ons keurmerk van PlanetProof voor onze aardappelen', aldus Nico, 'en ook Albert Heijn honoreert de erfbeplanting in hun initiatief Beter voor natuur en boer – vanwege de biodiversiteit.' Zes jaar geleden kwamen ook de bijenkasten, met in het kielzog bloemrijke akkerranden en schuilplaatsen voor (roof)vogels.

Zelfs de ploeg heeft Nico aan de kant gezet: 'Maar dat is nog geen gelopen race.'

Hans Fuchs is kunsthistoricus en publicist.

Met het programma 'Bijen, Bloemen en Beestjes' richt De Onderneming zich op educatie. | Foto Niels Braal

Landgoed Willemshoeve in Soest – vroeger onderdeel van paleis Soestdijk – wordt getransformeerd tot herenboerderij, beheerd door een stichting van tweehonderd gezinnen. | Foto Ronald van der Vight

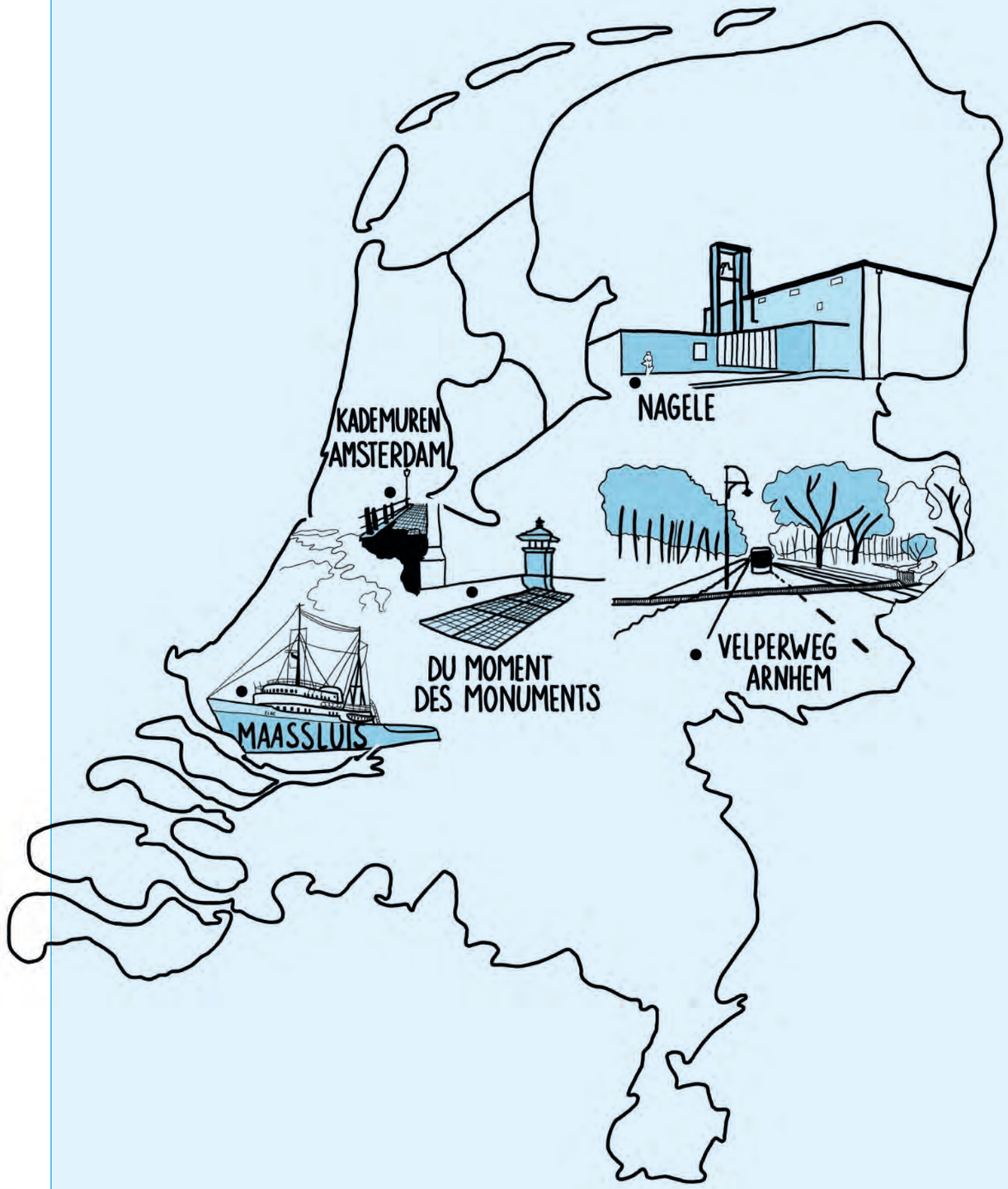
Van winkelmand naar boerenland

De Erfgoed Deal is in het buitengebied van Rotterdam betrokken bij een project dat educatie en bewustwording koppelt aan landschapsinclusief boeren: Rotterdam de boer op! Het initiatief spint een draad tussen de boer en het winkelmandje van de consument. Wat je koopt, is hoe geboerd wordt, is de boodschap. Negentien partners – waaronder Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer – zetten zich met het project in voor een hechtere band tussen stad en platteland en kortere ketens tussen consument en boer. Rotterdam de boer op! ondersteunt boeren die willen overstappen naar natuurinclusieve landbouw. Daarbij krijgen zij een eerlijke prijs voor gezond geproduceerd voedsel dat verbouwd wordt in een biodivers landschap – met het agrarisch erfgoed als drager. Het initiatief loopt tot 2028.

In het Natuurhistorisch Museum in Rotterdam is t/m 25 september een tentoonstelling te zien over Rotterdam de boer op! Zie rotterdamdeboerop.site

Het Twentse riviertje de Dinkel krijgt zijn natuurlijke karakter terug, onder meer door natuurvriendelijke oevers en nieuwe meanders. Onderdeel van het project Beken en Bleken van Losser uit het portfolio van de Erfgoed Deal. | Foto Jephta Dullaart

Tekening **Patricia van Ling**

De projecten uit de vierde ronde van de Erfgoed Deal

Afgelopen winter ontvingen vijf projecten ondersteuning van de Erfgoed Deal. Ook in deze ronde zijn weer inspirerende voorbeelden geselecteerd waarin erfgoed een sleutelrol speelt bij de realisatie van de transities in onze steden, dorpen en buitengebieden.

De Erfgoed Deal ondersteunt voorbeeldprojecten waarin erfgoed wordt gecombineerd met transitie-opgaven: klimaatadaptatie, energietransitie, duurzaamheid en stedelijke groei en krimp. Deze voorbeelden leiden naar een nieuwe standaard van ruimtelijke ontwikkeling waarin erfgoed en transitie samen worden aangepakt.
Op het thema energietransitie en duurzaamheid zijn deze ronde twee projecten gehonoreerd. In het project ‘De multifunctionele kademuur’ koppelt de gemeente Amsterdam het opknappen van kademuren en bruggen in het centrum met klimaatadaptatie en energietransitie. De gemeente wil dat op vrijwel onzichtbare wijze uitvoeren, om het cultuurhistorische karakter van de stad te behouden.
Met het project ‘DU MOment des Monuments’ ontwikkelt Stichtse Vecht een stappenplan om monumenteneigenaren te begeleiden bij de verduurzaming van hun pand. Het project slaat twee vliegen in één klap: de eigenaar krijgt maatwerk-advies en begeleiding én het gemeentelijk proces wordt geoptimaliseerd.
Op het thema stedelijke groei en krimp krijgen twee projecten financiële steun vanuit de Erfgoed Deal. In ‘Stadshaven Maassluis’ is de duurzaamheidsopgave gekoppeld aan verlevendiging van de haven, met de inzet van de historische sleepboten. Het project voorziet onder meer in een kennishub voor de verduurzaming van maritiem erfgoed.
In het project ‘Renaissance van de Velperweg’ werkt de gemeente Arnhem aan de wedergeboorte van de Velperweg, een eeuwenoude invalsweg van de stad. Door de vele voormalige landgoederen aan de weg te betrekken bij het project, wordt de weg een fietsvriendelijke en hoogwaardige entree tot de stad. Klimaatadaptatie en versterking van erfgoedwaarden gaan hier hand in hand.
Het katern wordt afgesloten met het project ‘Stijlicoon Nagele’. Nagele kampt met krimp en vergrijzing en voorzieningen staan onder druk. Door het historische verhaal van Nagele beter beleefbaar te maken en door aan te haken bij onder meer werelderfgoed Schokland, moet Nagele weer aantrekkelijk worden om te (blijven) wonen en te bezoeken.

Gemeenten weten steeds beter de weg naar de Erfgoed Deal te vinden. Na met name provincies in eerdere ronden, staan nu voornamelijk gemeenten aan de lat voor het initiëren en financieren van projecten. Het is goed om te zien dat zij – zelfs in een tijd van grote druk door de coronacrisis – willen investeren in erfgoed en ontwerpkwaliteit om hun ruimtelijke plannen te verbeteren.
Tegelijk worden de resultaten van projecten uit de eerdere ronden steeds zichtbaarder. Een aantal projecten is zelfs al in uitvoering. Onlangs is het nieuwe Kasteelpark Nijenborgh in Weert opgeleverd. ‘Nieuwe Tijd in de Achterhoek’ viert deze maand zijn slotfestival in de DRU-fabriek in Ulft en in Overijssel heeft de campagne van ‘Erfgoed Sterren’ mooie winnaars aangewezen die nu aan de slag kunnen.

Kortom, terwijl de Erfgoed Deal nog volop aan het zaaien is, is de oogst al begonnen.

Het is goed om te zien dat gemeenten in deze tijd willen investeren in erfgoed en ontwerpkwaliteit bij hun ruimtelijke plannen

| Door **Rudolf Mulder** en **Valesca van den Bergh**

DU MOment des Monuments, Stichtse Vecht

Stap voor stap steeds meer monumenten verduurzamen

Monumentenzorg houdt niet op bij het zorgvuldig in stand houden en restaureren van gebouwen en hun terreinen. Ook duurzaamheid krijgt een steeds grotere rol bij het behouden van monumenten voor de toekomst. Maar hoe doe je dat, een monument verduurzamen? In Stichtse Vecht zijn vijf voorbeeldprojecten de opmaat naar een stappenplan dat monumenteigenaren daarbij moet helpen.

Brainstorm in de burgemeesterskamer van buitenplaats Boom en Bosch in Breukelen. | Foto Corrine Ponsen

Net als monumenteneigenaren in heel Nederland lopen eigenaren in Stichtse Vecht aan tegen lastige regels, een woud van aanbieders en tegenstrijdige communicatie als zij hun panden willen verduurzamen. Zo vertelt Frank Haveman, bewoner van een monumentaal grachtenpand in Maarssen, dat het nemen van maatregelen lastig kan zijn. ‘Er is nog veel te verbeteren aan ons pand. We zijn bezig met dubbelglas, maar dat blijkt al een lastig traject te zijn. Zo kun je niet zomaar elk type dubbelglas gebruiken. Het kan zijn dat je alleen monumentenglas mag gebruiken, wat meer kost en minder isolerend is. Ook moet je hopen dat de kozijnen dik genoeg zijn om überhaupt dubbelglas te kunnen plaatsen. Anders moeten ook de kozijnen vervangen worden.’
Haveman is een van de deelnemers aan het project DU MOment des Monuments, waarmee de gemeente – met samenwerkingspartners Mooisticht en Monumentenwacht Utrecht – een stappenplan wil ontwikkelen. Dit is bedoeld om het gemeentelijk proces te optimaliseren en daarmee eigenaren beter te kunnen begeleiden. Havermans pand wordt, samen met vier andere monumentale panden, verduurzaamd als voorbeeldproject. De opgedane praktijkervaring wordt verwerkt in het stappenplan. De ErfgoedDeal ondersteunt het project. De behoefte aan efficiënte en eenduidige advisering van eigenaren is groot. Bovendien worden de voorbeeldprojecten over een periode van vijf jaar gemonitord, waarmee in de gaten wordt gehouden of de uitgevoerde maatregelen het gewenste effect hebben.

Buitenplaats Goudestein aan de Vecht bij Maarssen. | Foto Corrine Ponsen

Gaandeweg wordt er geleerd van de voorbeeldprojecten, en zo krijgt het stappenplan steeds meer vorm

Eisen van de tijd
Stichtse Vecht ligt in de Utrechtse Vechtstreek, een gebied met een grote rijkdom aan historische gebouwen en buitenplaatsen. Het is een eeuwenoud landschap met oude boerderijen in ontginningslinten, historische dorpskernen met een middeleeuwse oorsprong, en weldadige buitenplaatsen langs de Vecht uit de Gouden Eeuw. Hier is het verleden tastbaar aanwezig.
Dit erfgoed behouden voor de toekomst is op zichzelf al duurzaam. Maar om het goed te kunnen blijven gebruiken moeten de panden en landschappen ook voldoen aan de eisen van de huidige tijd. Voor monumenten betekent verduurzaming onder meer dat ze een kleinere CO_2-voetafdruk krijgen en dat droogte en wateroverlast worden bestreden.
Gangbare verduurzamingsmaatregelen, zoals het isoleren van gevels of daken, plaatsing van dubbelglas of zonnepanelen zijn bij monumenten niet altijd mogelijk of vragen om maatwerk dat past bij de waarden van het gebouw.

Positieve bijdrage
Het project ging van start met een bezoek aan diverse monumenten in de gemeente. Tijdens keukentafelgesprekken kwamen de motivatie en het persoonlijke verhaal van de eigenaren aan bod en kregen zij wat eerste tips om hun pand te verduurzamen. Duidelijk werd dat veel eigenaren wel willen verduurzamen of daarmee al bezig zijn, maar dat het niet makkelijk is.
Ze weten bijvoorbeeld niet bij wie ze terecht kunnen met vragen, wat is toegestaan bij hun monument of ze deinzen terug voor de hoge legeskosten.
Onder de monumenteigenaren was veel belangstelling voor aquathermie, het gebruik van warmte uit de Vecht in hun woning. Ook voor de gemeente een interessant idee, want naast betaalbare warmte voor de gebouwen, levert deze oplossing ook een bijdrage aan de warmtetransitie. Geconcludeerd werd dat er nog veel nodig is om monumenteigenaren te helpen op de weg naar de verduurzaming.

Totaalaanpak
Met DU MOment des Monuments wil de gemeente op een praktische manier tegemoet komen aan de behoefte aan kennis, advisering en begeleiding bij monumenteneigenaren. Bij de verduurzaming van de vijf monumentale panden ligt het accent op bestaande mogelijkheden en advies op maat. Deze voorbeeldprojecten zijn geselecteerd uit verschillende categorieën,

zoals een grachtenpand, een vrijstaand woonhuis en enkele buitenplaatsen. Zo doen de twee gemeentelijke buitenplaatsen Boom en Bosch in Breukelen en Goudestein in Maarssen mee aan het project.
Boom en Bosch is een voorbeeld van een 'totaalaanpak' voor de verduurzaming van een monument. Het voormalige gemeentehuis van Breukelen is nog altijd door de gemeente in gebruik, maar een duurzame exploitatie voor de toekomst is nog niet bedacht. De opgave is om bestaande en nieuwe functies te combineren, het gebouw te renoveren en te verduurzamen met respect voor de monumentale waarde.
De andere gemeentelijke buitenplaats Goudestein is het visitekaartje van de gemeente. Goudestein is een klassiek voorbeeld van een historische buitenplaats in de Vechtstreek en hier zetelt al decennialang het gemeentebestuur. De hoge monumentale waarden stellen beperkingen aan de mogelijkheden om te verduurzamen. Hier is het zaak om verbeteringen aan te brengen zonder al te veel overhoop te halen.
De eigenaren van de andere te verduurzamen voorbeeldwoningen worden in het proces intensief begeleid door de gemeente Stichtse Vecht, Mooisticht en de Monumentenwacht Utrecht.
De voorbeeldprojecten ondergaan momenteel een duurzaam monumentenonderzoek (DuMo), waarvoor onlangs de eerste schouw in Loenen aan de Vecht heeft plaatsgevonden.

Efficiënter en inzichtelijker
De voorbeeldprojecten zijn de opmaat tot een meer gestroomlijnde aanpak van monumentenverduurzaming door de gemeente. Het meest tastbaar wordt een praktijkgericht gemeentelijk 'A tot Z stappenplan'. Dit plan is bedoeld om het proces aan de kant van de gemeente efficiënter en inzichtelijker te maken. De kennis en ervaring uit de voorbeeldprojecten leveren de input voor het stappenplan. Daarbij wordt gekeken naar vragen als: waar lopen monumenteigenaren concreet tegenaan, wat zijn creatieve oplossingen en wat kan er bij de gemeente beter? Gaandeweg wordt er geleerd van de voorbeeldprojecten, en zo krijgt het A tot Z stappenplan steeds concreter vorm.
Behalve maatwerk leveren wil de gemeente met het project ook kennisdeling bevorderen – niet alleen in Stichtse Vecht, maar ook daarbuiten. Hiertoe worden in de komende jaren informatiepakketten samengesteld, lezingen en workshops georganiseerd en wordt samenwerking gezocht met onderwijsinstellingen en andere gemeenten. Eigenaren met een duurzaam monument worden ambassadeur voor andere eigenaren. Zo werkt dit project als een sneeuwbal om steeds meer eigenaren op weg te helpen met de verduurzaming van hun monumentale pand.

Rudolf Mulder is adviseur duurzaamheid bij de gemeente Stichtse Vecht. Valesca van den Bergh is beleidsadviseur cultureel erfgoed en duurzaamheid bij dezelfde gemeente.

De monumentale gang van buitenplaats Boom en Bosch in Breukelen. | Foto Corrine Ponsen

Projectdeelneemster Esther Osinga: 'We willen ons huis graag duurzaam verwarmen'

'Voordat we dit huis uit 1680 in Loenen aan de Vecht betrokken, woonden we in een zelfontworpen huis uit 2007. Een groter contrast bestaat bijna niet. Inmiddels hebben we alle seizoenen meegemaakt en in de winter is een rijksmonument behoorlijk koud. Wij wilden dan ook vooral verduurzamen om het comfort te verhogen, maar ook om een positieve bijdrage aan het klimaat te leveren. Anno 2022 kunnen we het niet meer aan onszelf verantwoorden om zoveel energie te verliezen aan de buitenlucht.

Te verduurzamen monument uit 1680 aan de Dorpsstraat in Loenen aan de Vecht | Foto Corrine Ponsen

'Tijdens een schouw voor het project liepen er veel mensen door het huis. Zij maakten allemaal vanuit hun expertise opnames van de knelpunten en de mogelijkheden tot verduurzaming. Ik vond het vooral interessant om te horen over duurzaam verwarmen, mogelijk met een warmtepomp. Dit is dan ook een maatregel waar we zelf aan denken. Maar we denken ook aan isolatie van ramen en wellicht enkele muren. Veel zal afhangen van het uiteindelijke advies.'

| Door **Kees Jansen**

Renaissance van de Velperweg

Arnhem moderniseert historische stadslaan in oude luister

Arnhem werkt hard aan de wedergeboorte van de Velperweg, een eeuwenoude invalsweg van de stad. Omwonenden, landgoedeigenaren en ambtenaren zetten zich eendrachtig in om de weg in oude luister te herstellen. ‘Er is zo’n energie, iedereen doet z’n best om de ambitie hoog te houden’, aldus bestuursadviseur landschap Dorine van der Wielen.

De reconstructie van de Velperweg, aan de oostkant van de stad, is veel meer dan alleen het vernieuwen en verleggen van asfalt. Daarom zijn Van der Wielen en haar erfgoedcollega Pieter Polman er ook bij betrokken. Het project heeft een naam die past bij de historische uitstraling: Rennaissance van de Velperweg.
De Velperweg was ooit een lommerrijke laan met grote bomen aan beide kanten, maar dat veranderde in de twintigste eeuw. ‘Dat begon al rond 1900, toen er ruimte moest komen voor de paardentram en later de elektrische tram’, vertelt erfgoedadviseur Pieter Polman van de gemeente Arnhem. ‘Uiteindelijk veranderde het aanzicht in de twintigste eeuw compleet. Er kwam steeds meer verharding om de auto de ruimte te geven.’ De vele landgoederen aan de weg verloren het contact met de van oorsprong groene invalsweg.

Oprukkend asfalt

Doordat de auto meer en meer ruimte kreeg, kwamen de fietsers in het gedrang. Er zijn wel fietsstroken, maar die zijn op sommige plekken smal. Er zijn meer problemen. Zo kunnen voetgangers de drukke weg niet overal goed oversteken, bijvoorbeeld op de plek waar de Velperweg de landgoederen Sacré Coeur en Angerenstein scheidt. Verder verandert de weg door het oprukkende asfalt bij hevige regenval in een rivier.
In 2015 maakte Arnhem plannen om de weg opnieuw in te richten, maar dat ging vooral om het verbeteren van de mobiliteit en de verkeersveiligheid. ‘Omdat er toen geen geld voor was, is dat gelukkig niet gebeurd’, zegt landschapsadviseur Van der Wielen. ‘In dit plan zitten zoveel meer waarden dan toen. Er is nu meer aandacht voor het erfgoed, de ruimtelijke kwaliteit, de belevingswaarde en het groen.’ Polman vult aan: ‘Sinds een jaar of vier, vijf staan duurzaamheid en klimaatadaptatie hoog op de agenda.’
Toen een deel van het wegdek moest worden vervangen en riolering vernieuwd, greep de gemeente Arnhem de kans met beide handen aan. ‘Dat was het moment om het breder aan te pakken en er iets goeds van te maken’, zegt Van der Wielen. Er is 7,8 miljoen euro beschikbaar voor de uitvoering. Dankzij geld van de Erfgoed Deal kan de relatie tussen de landgoederen en de weg verder worden verbeterd.

Uitstraling van vroeger

Een van die landgoederen is Bronbeek, koninklijk tehuis voor oud-militairen en museum. Polman wist door zijn contacten met het tehuis dat er ideeën waren om het terrein op te knappen. ‘Ik ben daar gaan uitleggen wat onze ambities met de Velperweg waren. Zo hoop je ook iets op gang te brengen.’ En dat lukte.
Arnhem had het idee om de gevaarlijke kruising bij Bronbeek te vervangen door een rotonde, maar daar bleek te weinig plaats voor. ‘Met het verplaatsen van de poort van Bronbeek komt die ruimte er wel. Omdat Bronbeek al ideeën had om de entree aan te pakken, sneed het mes aan twee kanten. Zo kunnen we elkaar versterken en

Historisch beeld van het landgoed Bronbeek. | Bron Gelders Archief

Landgoederen langs de Velperweg
Landgoed Bronbeek is in 1820 aangelegd als buitenplaats. In 1860 werd er een ‘koloniaal militair invalidenhuis’ gebouwd. Voetbalclub Vitesse speelde in 1893 nog even op het gazon bij het huis, maar vanwege een boom midden op het veld mochten er geen officiële duels worden gespeeld.
Schuin aan de overkant ligt het park Sacré Coeur, in 1883 ingericht als vogel- en plantentuin. Iets verderop liggen landgoed Rennen Enk en Park Angerenstein, waar de Julianabeek ontspringt die door voortuinen in de wijk Angerenstein loopt. Bewoners ontdekten de beekloop en maakten die in 2005 weer zichtbaar.

Arnhem wil de verbinding tussen de historische landgoederen en de Velperweg verbeteren, onder meer door oude zichtlijnen te herstellen. | Foto Gerard Burgers

help je zaken op gang', aldus de erfgoedadviseur van de gemeente. 'Ik kende hun wensen en was daar ook echt met het idee dat ik een cadeautje kwam brengen.'
Ook andere belanghebbenden aan het 1,6 kilometer lange traject zijn volgens Polman en Van der Wielen enthousiast. 'Je merkt dat de cultuurhistorie door de mensen wordt gedragen. Dat maakt het ook makkelijker om de maatregelen in een groter geheel te plaatsen.
Als bewoners zien dat de weg weer die mooie uitstraling van vroeger krijgt, is het makkelijker om over het verlies van een parkeerplaats voor je deur of van een boom heen te komen. De bereidheid om te veranderen is groot', constateert Van der Wielen.
Er zal hier en daar wel een boom verdwijnen, maar er komen er vooral veel bij. Arnhem versmalt het grootste deel van de Velperweg van 12 meter op de breedste plek tot 6,80 meter. Daardoor blijft er veel ruimte over om groene bermen aan te leggen die de vrijliggende fietspaden aan beide kanten van de straat scheiden. In die groenstroken keren ook de bomen terug.
Dat nieuwe groen is goed voor het temperen van de hitte in de stad en als afvoer van het regenwater. Er komen ook extra waterbergingen om de hemelwaterpieken beter op te vangen.

Gevaar terugdringen

De belangrijkste reden voor de aanpak van de Velperweg is het verbeteren van de verkeersveiligheid. De weg is de op vier na onveiligste in Gelderland. Met het versmallen van de rijbaan gaat de snelheid van het autoverkeer omlaag. Vrijliggende fietspaden en veilige oversteekplaatsen moeten het gevaar verder terugdringen.
Daarnaast kunnen na de herinrichting bussen beter doorrijden, vermindert de wateroverlast en verbetert de herkenbaarheid van de historische stadsradiaal. Het zichtbaar maken van de landgoederen en het herstellen van de laanstructuur maakt de weg aantrekkelijker voor fietsers.
Niet alle elementen uit het oorspronkelijke plan worden over anderhalf tot twee jaar werkelijkheid. 'Dat is de wet van het verlies van ambitie', zegt Dorine van der Wielen. 'In eerste instantie droom je over hoe je het wil hebben. Als je gaat schetsen, blijkt iets ineens niet te passen. Dan moet je keuzes maken en kun je ambitie verliezen. Het is interessant om daarmee om te gaan. Hoe houd je de kwaliteit hoog? Ik vind dat we dat hier met z'n allen goed hebben gedaan.'

Knoop in de maag

Dat is mede te danken aan het tweewekelijks overleg dat projectleider Karen Flore heeft ingesteld. Adviseurs van verkeer, landschap en erfgoed zitten dan bij elkaar om een ontwerpvraagstuk door te nemen. Dat kan een moeilijke kruising zijn, de verbinding tussen landgoed en weg of een oversteekplaats.
Van der Wielen: 'Zelfs de technische mensen denken volop mee met vraagstukken over landschap of erfgoed. Als iets bijvoorbeeld technisch niet blijkt te kunnen, dan hebben zij daar echt een knoop van in de maag. We kijken met z'n allen over onze grenzen heen. Met zo'n instelling voorkom je dat je teveel van je ambities moet inleveren.'
Dat enthousiasme willen de trekkers van het project graag overbrengen naar iedereen die gebruikmaakt van de weg. 'We maken een inspiratiefolder die we in de omgeving verspreiden. Zo hopen we dat mensen geïnspireerd raken en zelf ook bijdragen aan onze ambities – bijvoorbeeld door het aanpassen van de beplanting, het beter zichtbaar maken van een beek door de tuin of het weghalen van een schutting of verharding in de tuin.'
Naar verwachting gaat in 2023 de eerste schop de grond in en ligt de Velperweg er in 2024 weer fraai bij. Polman: 'Het is mooi dat we de hedendaagse problemen kunnen aanpakken door oude elementen terug te brengen.'

Kees Jansen is freelance journalist.

De Klarenbeek loopt door voortuinen langs de Velperweg en is op sommige plekken amper vanaf de weg te zien. In dit project moet dat veranderen. | Foto Gerard Burgers

'Hoe houd je de kwaliteit hoog en kun je vasthouden aan je ambitie? Ik denk dat we dat met z'n allen goed hebben gedaan'

Fiets, auto en zwaarder verkeer maken nu nog allemaal gebruik van de brede asfaltbaan. | Foto Gerard Burgers

| Door **Laura Hakvoort** en **Frank van Lieshout**

Multifunctionele kademuur, verduurzaming van de Amsterdamse binnenstad

Ongezien een werelderfgoed verduurzamen

Amsterdam voert een pilot uit om historische gebouwen te verduurzamen met behulp van warmtewinning via kademuren. Deze pilot is onderdeel van een Erfgoed Deal waarin vernieuwing van de kades wordt gekoppeld aan transitieopgaven, zoals energie en klimaat. Als eerste project plaatst de gemeente energiepalen en -damwanden voor de verwarming van een monumentaal voormalig schoolgebouw aan de Tweede Kostverlorenkade.

Om de historische binnenstad van Amsterdam op lange termijn leefbaar, bewoonbaar en betaalbaar te houden, zijn klimaatadaptatie en energiemaatregelen hard nodig. Veel van de beschikbare standaardmaatregelen doen echter afbreuk aan het historische beeld van de stad – denk aan zonnepanelen, koelinstallaties en windmolens.
Tegelijkertijd staat de stad voor een grote opgave om de bruggen en kades te herstellen. Tientallen kilometers kademuur en honderden bruggen staan op de nominatie om de komende jaren vernieuwd te worden. De gemeente wil nu beide opgaven koppelen. Want met de vernieuwing van de kades kan de gemeente transities zoals in energie en klimaat op vrijwel onzichtbare wijze aanpakken, dus met behoud van het cultuurhistorische beeld en karakter van de stad.

Energie van de grachten
Amsterdam heeft voor vier projecten waarin deze koppelkansen worden getest een bijdrage ontvangen van de Erfgoed Deal. Drie daarvan zitten nog in de verkennende fase. De pilot met de energiepaal en damwand is verder gevorderd en springt ook het meest in het oog.
De energiepaal-pilot draagt als titel 'Kademuur als energiefabriek'. Het idee is om via de fundering van de nieuwe kademuur aan de Kostverlorenvaart lagetemperatuurverwarming te realiseren voor een monumentaal voormalig schoolgebouw op de hoek Elisabeth Wolfstraat en Tweede Kostverlorenkade. Door een deel van de installatie in de kademuur te integreren zijn er geen grote ingrepen nodig in het monumentale pand zelf.
Deze pilot is ingegeven door de strategie van Amsterdam om in 2040 aardgas-

Warmte uit kademuren is wellicht toepasbaar om veel panden te verduurzamen zonder het historische beeld te verstoren

Herstelwerkzaamheden aan de ingestorte kade aan de Kloveniersburgwal. | Foto Tom Feenstra

Unesco Grachtengordel
Het centrum van Amsterdam is een van de mooiste, grootste en best bewaarde historische binnensteden van Europa. De gehele binnenstad is aangewezen als beschermd stadsgezicht en de zeventiende-eeuwse grachtengordel staat sinds 2010 op de Unesco-werelderfgoedlijst. De infrastructuur van de grachten, kades en bruggen veranderde sterk in de twintigste eeuw. Goederenvervoer vond steeds minder over water plaats, en steeds meer over de kades en de bruggen die hier niet op waren gebouwd. Dit heeft veel schade berokkend aan de kademuren en hun funderingen, en de levensduur van deze constructies sterk verminderd. Op een aantal plekken zijn zelfs onveilige situaties ontstaan. Inmiddels zijn de regels voor zwaar verkeer in de Amsterdamse binnenstad flink aangescherpt. Maar dat laat onverlet dat de gemeente Amsterdam voor een enorme klus staat om kilometers kademuur met behoud van cultureel erfgoed te herstellen en vernieuwen. Nieuw ontwikkelde technieken en innovaties helpen daarbij – ook op plekken met kwetsbaar erfgoed. Het programma 'Bruggen en Kademuren' werkt hiertoe samen met kennisinstellingen, bedrijven en het expertisecentrum Monumenten en Archeologie van de gemeente.

vrij te zijn. Dat vraagt om hybride warmteoplossingen in de historische stad: gasverwarming voor de piekbelasting (biogas of waterstof) en een warmtepomp als basisverwarming. Voor de opwekking van die basislast bieden kademuren mogelijkheden: ze kunnen gebruikt worden als energiebron en bieden ruimte voor de benodigde warmtepompen.

1750 bomen

Het gebruik van energiepalen en -damwanden is een bekende techniek om warmte uit de bodem te onttrekken, en wordt onder meer gebruikt bij funderingsherstel. Met de energiedamwanden zijn nu enkele pilots gedaan in Nederland. Nieuw is echter dat de systemen worden geïntegreerd in het ontwerp van een historische kademuur. Met behulp van een warmtepomp wordt de temperatuur opgevoerd, zodat de energie gebruikt kan worden voor de verwarming van het gebouw. De pilot test of deze techniek het hele jaar door voldoende warmtecomfort biedt en wat het effect is op de constructie.
Uit onderzoek naar de haalbaarheid van energiewinning uit kademuren bleek dat een hybride energiesysteem voor het pand van de GGD naar verwachting een reductie tot 88 procent CO_2-uitstoot oplevert, ofwel circa 35 ton CO_2 per jaar. Dat staat gelijk aan de uitstoot van ongeveer 17 auto's per jaar die op benzine rijden. Er zijn 1750 bomen nodig om die jaarlijkse uitstoot op te nemen.
De pilot is gericht op reductie van de CO_2-uitstoot van dit pand aan de Elisabeth Wolfstraat, maar ook op het testen van een innovatieve techniek. Als warmte uit kademuren een betaalbare, CO_2-arme energiebron blijkt, dan zou die op talloze plekken in Amsterdam toepasbaar kunnen zijn om panden te verduurzamen zonder het historische beeld van de stad te verstoren. Denk alleen maar aan de grachtengordel, die in zijn geheel Unesco-werelderfgoed is en waar bijna 9000 rijks- en gemeentelijke monumenten staan. Elk pand binnen die gordel ligt aan of vlak bij een kademuur.
Volgens de stuurgroep van de Erfgoed Deal is deze proeftuin niet alleen geschikt om zo'n onzichtbare energietransitie op te schalen in Amsterdam, maar ook in andere historische steden met grachten en monumentale panden. De pilot maakt het mogelijk de te verwachten potentie aan energie in de praktijk te toetsen, te monitoren en bij succes breder uit te rollen in de stad.

'Spaghetti' aan kabels

Terwijl de techniek van energiepalen bekend en beproefd is, is het organiseren van deze manier van warmtewinning nog steeds een grote uitdaging, zeker bij een grootschalige toepassing. Daarom is er gekozen voor een pilotproject waar gemeentelijke instanties een centrale rol spelen, als opdrachtgever van het project, eigenaar en gebruiker van het pand, en uitvoerder van de kademuurvernieuwing. Bij de drie andere Amsterdamse erfgoedpilots zullen meer partijen betrokken zijn.
Een van die pilots is de ontwikkeling van een 'leidingkoker', die ruimte biedt aan alle kabels en leidingen in de ondergrond die nodig zijn voor de energietransitie – en daarmee ook aan oplossingen zoals energiepalen aan de Kostverlorenvaart. In de Amsterdamse ondergrond ligt een 'spaghetti' aan kabels en leidingen. Vooral in de nauwe binnenstad is dat soms penibel – en in de aardgasvrije toekomst wordt het nog drukker, met leidingen voor stadswarmte én een zwaarder elektriciteitsnet. Om te voorkomen dat het systeem straks spaak loopt, test de gemeente in deze proeftuin welke kabels het beste in een koker in de kademuur kunnen worden opgenomen, en hoe.

vertraagd afvoeren

De derde proeftuin heet 'Kademuur als regenton' en verkent of onzichtbare waterberging in een kademuur kan helpen om regenwater vertraagd af te voeren, en zo wateroverlast en overstroming van riolen te voorkomen. Op die manier draagt deze pilot bij aan de klimaatadaptatie van de stad.
De laatste Amsterdamse proeftuin vindt plaats aan de Grimburgwal, op het terrein van de Universiteit van Amsterdam (UvA). Net als de energiefabriek worden hier de kademuren gebruikt voor energiewinning. De UvA werkt hierin samen met de gemeente Amsterdam, Green Light District en TU Delft om thermische energie uit oppervlaktewater (TEO) via de kademuur te gebruiken voor een lokaal warmtenet.

Laura Hakvoort is projectleider bij het programmamanagementbureau van de gemeente Amsterdam; Frank van Lieshout is eindredacteur bij het Programmabureau Bruggen en Kademuren, gemeente Amsterdam.

Het monumentale schoolgebouw aan de Kostverlorenkade uit 1914 (midden op de foto) wordt straks verwarmd met energie uit energiepalen en -damwanden. | Foto Els Zweerink

Monumentaal schoolgebouw

De pilot 'Kademuur als energiefabriek' wordt uitgevoerd in een schoolgebouw uit 1914. Dit gebouw deed onder meer dienst als huishoudschool. De Amsterdamse Dienst Publieke Werken was de architect van de school in rationalistische stijl. Deze stijl werd in Nederland geïntroduceerd door de Amsterdamse architect H.P. Berlage. In 2012 is het pand gerenoveerd en wordt sindsdien gebruikt door de GGD.

De pilot moet de opmaat zijn naar een aanpak op grotere schaal. In Amsterdam staan talrijke monumenten aan het water bij historische kademuren die vervangen moeten worden, en waar energieopwekking uit water mogelijk is. | Bron Gemeente Amsterdam

Historische binnenhaven met bergingsvaartuig Bruinvisch, zee-stoomsleper Furie en museumschip Hudson. | Foto Sabina Kal

| Door **Martine van Lier** en **Mieke Pennock**

10 jaren ontwikkelplan Maritiem Historisch Maassluis

Maritiem erfgoed geeft vorm aan de toekomst van Maassluis

Maassluis heeft een roemrucht sleepvaartverleden. Het erfgoed van dat verleden is nog volop aanwezig in de stad en biedt uitgelezen aanknopingspunten voor een tienjarenplan om het centrum weer helemaal bij de tijd te brengen.

Het hart van Maassluis, het stadscentrum met de historische haven, is een beschermd stadsgezicht. Toch ligt het er wat sleets bij. De stad kampt met een groeiende leegstand van winkelpanden en het rijke varend erfgoed is in verval. Er is nauwelijks activiteit, weinig historische schepen zijn toegankelijk, het onderhoud ervan stagneert, de musea zijn beperkt open en er is geen afstemming over activiteiten. De kades moeten opgeknapt. Economisch kan de stad ook wel een impuls gebruiken: het toerisme blijft achter bij de potentie en de stad heeft weinig werkgelegenheid – de dreigende leegstand van winkelpanden versterkt beide knelpunten.
Maassluis heeft echter veel te bieden; het ontleent zijn identiteit aan zijn maritieme verleden dat nu nog herkenbaar is aan een pittoreske haven, met historische sleepboten als de Hudson, de Elbe en de Furie, bergingsvaartuigen, het Museum Maassluis en het Nationaal Sleepvaartmuseum. Maassluis wil nu met een gebiedsgerichte aanpak de historische haven en binnenstad versterken. Daartoe heeft de gemeenteraad het '10 jaren ontwikkelplan Maritiem Historisch Maassluis' goedgekeurd. Kern van het plan is dat het centrum en de haven een impuls krijgen door gebruik te maken van het sleepvaartverleden en door te werken aan verduurzaming van het maritiem erfgoed. Het einddoel van het ontwikkelplan is een duurzame dynamische historische haven en stadskern met een bloeiend *living lab* – een kenniscentrum waar de verduurzaming van varend erfgoed wordt gerealiseerd – waar ook de musea onderdeel van uit kunnen maken.

Zekere eilandmentaliteit
De aanpak rust op vier pijlers: samenwerking bevorderen tussen alle betrokken vrijwilligers en professionals; het ontwikkelen van een gemeenschappelijk vaarprogramma; het instellen van een *living lab*; en de oprichting van een gebieds-

coöperatie om de samenwerking tussen schepen, musea, onderwijs en bedrijfsleven stevig te verankeren.
Het plan begint met het bevorderen van samenwerking. Dat is in Maassluis niet altijd vanzelfsprekend. Op het gebied van erfgoed zijn er tal van vrijwilligers actief voor afzonderlijke musea en historische schepen. Daardoor is een zekere eilandmentaliteit ontstaan. Het aantal vrijwilligers staat echter onder druk, waardoor de schepen en musea beperkt te bezoeken zijn. Ook het bijeenschrapen van financiën voor onderhoud – wat veel tijd en kennis vergt – komt zo in het gedrang. Hoog tijd om de handen ineen te slaan.
Het project beoogt deze neergaande spiraal te doorbreken door het eilanddenken om te zetten in gedeelde ambitie. Communicatie en de menselijke maat krijgen veel aandacht. Door veel persoonlijke gesprekken met vrijwilligers en besturen is het vertrouwen gegroeid en staan de neuzen van vrijwilligers, bewoners en ondernemers in dezelfde richting. Deze samenwerking moet het vliegwiel voor het gehele project worden.

Pendelbus en e-bikes

Die samenwerking zal zich allereerst uitbetalen in het ontwikkelen van een gemeenschappelijk vaarprogramma, de tweede pijler van het project. Dit is de kern van de samenwerking tussen de vrijwilligers van de historische schepen en de vrijwilligers van de musea. Doel is om meer bezoekers naar Maassluis te trekken en de levendigheid van het historisch centrum te vergroten. Inmiddels is de monumentale Monstersche Sluis gerestaureerd, waardoor boten vanuit Midden-Delfland door Maassluis kunnen varen. Kademuren worden gerenoveerd. De buitenhaven wordt verbonden met de historische kern door fluisterboten, een elektrische pendelbus en e-bikes.
Het vaarprogramma presenteert de unieke vloot aan nieuw publiek én biedt een verdienmodel voor de stad en het bedrijfsleven. De vloot vaart ieder weekend voor het algemene publiek en is doordeweeks voor privé- en zakelijk gebruik af te huren. Deze dynamiek trekt nieuwe vrijwilligers aan. Het programma past in de cultureel-recreatieve ambitie van de Metropoolregio Rotterdam Den Haag, waar Maassluis deel van uitmaakt. Samenwerking met sterke partners uit onder andere Rotterdam helpt om extra bezoek naar Maassluis te trekken – met een beoogde verdubbeling in de komende drie jaar.
De derde pijler is ontwikkeling van het *living lab*. Hierin worden verduurzamingstechnieken op historische schepen en havenpanden getest en toegepast. Dit draagt bij aan de energietransitie én de duurzame exploitatie van het maritieme ensemble. In het *living lab* vinden ook de musea onderdak, en het is een plek van verbinding tussen gemeente, erfgoedvrijwilligers, onderwijs en bedrijfsleven. Het *living lab* is zowel een economische aanjager als publiekstrekker.
Het lab komt bij voorkeur in een pand aan de kade. Het wordt de plek om te leren, innoveren, experimenteren, toepassen en opschalen van oplossingen voor de verduurzaming van schepen, haven en binnenstad. Het lab draagt bij aan opleiding en werkgelegenheid. Op den duur kunnen ook de musea hier hun intrek nemen. Dit laboratorium geeft reuring en wordt de hotspot voor innovatieve bedrijvigheid en een ervaarcentrum dat historie verweeft met innovatie – verleden verbonden met toekomst.

Groene infrastructuur

De vierde pijler is de oprichting van de gebiedscoöperatie ‘Maritiem historisch Maassluis’, een ondernemende vereniging die de samenwerking tussen schepen, musea, onderwijs en bedrijfsleven moet borgen. Met zo’n organisatorisch en juridisch samenwerkingsmodel ontwikkelen de erfgoedorganisaties en hun partners een effectief en efficiënt verdienmodel. De organisatievorm van een coöperatie sluit goed aan bij de realisering van gebiedsontwikkeling: gericht op samenwerken, gericht op ondernemerschap, gericht op efficiëntie.
De coöperatie houdt zich onder meer bezig met verduurzaming. Een aantal schepen wordt aangesloten op een groen energiesysteem via PV-panelen op een havengebouw, energieopslag in een zeezoutbatterij met regelsoftware en een groene laadpaal voor de schepen. Hiermee ontstaat een groene infrastructuur voor andere boten en havenpanden. Meer transformatiemaatregelen volgen, zoals toepassing van isolatie, zeezoutbatterijen, ledverlichting, infraroodverwarming en waterstof.

Historische binnenstad van Maassluis tijdens het jaarlijkse bloemencorso.

Twitteren over mijlpalen

Met de bijdrage van de Erfgoed Deal brengt Maassluis deze plannen in praktijk en legt een belangrijke basis voor een verdere erfgoedinclusieve ontwikkeling van de stadskern en het havengebied. Met het vaarprogramma, de gebiedscoöperatie en het *living lab* als kloppend hart wordt Maassluis een showcase voor andere gemeenten met een museale haven. De vier pijlers worden helder gedocumenteerd om als voorbeeld te kunnen dienen.
Voor een succesvolle aanpak zoekt de gemeente steeds naar de juiste momenten om te communiceren met de juiste mensen. Hiervoor is een stakeholderaanpak ontwikkeld. De gemeenschap in Maassluis wordt nauw betrokken, er komt een klankbordgroep en de media worden regelmatig op de hoogte gehouden. Burgemeester en wethouders vertellen regelmatig over de voortgang van het project. De Erfgoedkwartiermakers – de adviserende en ondersteunende partij – twitteren over de mijlpalen binnen het project. Ook wordt Maassluis breed onder de aandacht gebracht als de gelegenheid zich voordoet, zoals de uitnodiging voor Museumschip Hudson om als gastschip bij het Maritiem Museum in Rotterdam op bezoek te gaan.
Als het *living lab* in werking is, worden excursies naar Maassluis gehouden voor bedrijfsleven en overheden. Over de erfgoedinclusieve gebiedsontwikkeling in Maassluis is een podcast gemaakt in de serie ‘Verborgen in het volle zicht’ van de Erfgoed Deal.

Martine van Lier en Mieke Pennock zijn adviseurs bij de Erfgoedkwartiermakers Coöperatie.

Interieur en exterieur van museumschip Hudson.

Met het vaarprogramma, de gebiedscoöperatie en het living lab wordt Maassluis een showcase voor andere gemeenten met een museale haven

Karwijhof, Nagele. | Foto Els Zweerink

| Door **Mirjam Blott**

Stijlicoon Nagele

Toekomstplan voor een monument van de vooruitgang

Nagele staat wereldwijd bekend als een staaltje van architectonisch en sociaal-maatschappelijk experiment. Bij de kenners dan, want het bijzondere ontwerp, de structuur en de historie van het polderdorp zijn voor een toevallige bezoeker en voor veel bewoners nauwelijks nog beleefbaar. Dat erfgoed is nu de bron voor de revitalisering van Nagele die het ooit modernste dorp van Europa weer trots op de kaart moet zetten.

In de jaren vijftig verrees in de Noordoostpolder het dorp Nagele, planmatig als één geheel ontworpen volgens de stedenbouwkundige principes van ‘het nieuwe bouwen’. Een samenwerkende groep befaamde architecten – waaronder Aldo van Eyck, Jaap Bakema, Gerrit Rietveld en Cornelis van Eesteren, leden van ‘De 8’ en ‘Opbouw’ – realiseerde in Nagele hun visie op een moderne samenleving. De huizen waren licht en ruim en gebouwd met de nieuwste bouwtechnieken: beton, glazen puien en platte daken. De dorpsplattegrond bestond uit woonhoven en de grote groene gemeenschappelijke ruimtes werden ontworpen door de beroemde landschapsarchitect Mien Ruys. Internationaal maakte Nagele in architectuurkringen naam als modernistisch, groen dorp, een artistiek en bouwtechnisch experiment. Een modeldorp van het nieuwe bouwen waarin vernieuwing en vooruitgang centraal stonden. Daarnaast was het een maatschappelijke proeftuin. Zo werden de bewoners, de (land-)arbeiders voor het nieuwe land, streng geselecteerd op onbesproken gedrag.

Bijzonder verhaal

Tegenwoordig heeft Nagele nog geen tweeduizend inwoners. Het kampt met de problematiek van een krimpdorp zoals vergrijzing en leegstand. Het voorzieningenniveau is laag en er is veel achterstallig onderhoud. De architectonisch befaamde huizen doen vandaag de dag eerder aan als krappe, soms wat oncomfortabele maar goedkope sociale huurwoningen. Een groot deel van de bevolking van Nagele is sociaaleconomisch relatief zwak.
Tegelijkertijd staken onder meer het Rijk, de provincie, de gemeente, woningcorporatie Mercatus en Vereniging Hendrick de Keyser veel geld en energie in Nagele. Bewoners zelf dragen met activiteiten en initiatieven bij aan de lokale samenleving en zetten daarmee bovendien de schijnwerper op het bijzondere verhaal van het modeldorp van weleer.

Een mooi moment om met hulp van de Erfgoed Deal deze ontwikkelingen, en daarmee de leefbaarheid in Nagele, een extra zetje te geven. Door het verhaal van Nagele voor bezoekers en bewoners beter beleefbaar te maken, door productontwikkeling en marketing en door de samenhang van Nagele met omliggende plekken zoals Urk, Schokland (werelderfgoed) en Schokkerhaven te versterken. Want op dat gebied is in Nagele zeker nog een slag te slaan.

'Rondje Nagele'
De Erfgoed Deal ondersteunt een aantal projecten die aan de profilering van het bijzondere verhaal van Nagele bijdragen. Aangejaagd door een projectleider wordt intensief samengewerkt met de belanghebbenden. Dit versterkt de lokale en regionale samenhang. Een van de projecten is de modernisering van Museum Nagele. Een bezoek aan het museum is een logisch begin van een 'rondje Nagele'. De vaste expositie in het museum is echter gedateerd en het dak van deze voormalige kerk is aan vervanging toe. Hoogste tijd daarom voor een kwaliteits- en innovatieslag. Een nieuwe vaste expositie over de totstandkoming van Nagele vertelt naast het architectonische ook het sociaal-maatschappelijke verhaal. Dit verhaal wordt afgestemd met de expositie in werelderfgoed Schokland, wat de samenhang tussen beide locaties versterkt. Samenwerking met andere cultuurhistorische organisaties in de regio, zoals in Almere (architectuur), het Waterloopbos en Urk, kan de positie van het museum verder versterken. De noodzakelijke vervanging van het dak zal bijdragen aan verduurzaming van het pand.
Een ander project is de herinrichting van Multifunctioneel Centrum het Rietveld. Dit is het dorpshuis van Nagele, maar het is nog niet het bruisende hart dat het zou kunnen zijn. Naast het bevorderen van sociale cohesie in het dorp, is in een ingrijpend herinrichtingsplan voor het centrum ook aandacht voor het centrum als ontvangstlocatie – met horecafaciliteit, waarover het museum niet beschikt – voor groepen bezoekers van buitenaf. De zoektocht is dan: hoe maak je het centrum aantrekkelijk voor zowel bewoners als bezoekers, door kwaliteit van inrichting en programmering?

Achtergrondverhalen
Ook de buitenruimte mag wel meer uitstralen dat Nagele een bijzonder dorp is. Nu is het al wandelend door Nagele lastig om dat verhaal te ervaren. Zonder toelichting of voorkennis ontgaat je de bijzondere aard van de plek. Het huidige straatmeubilair, de bebording en bewegwijzering zijn bovendien divers van vorm en vaak van matige ontwerpkwaliteit. Er komt daarom een nieuw ontwerp en een eerste vervanging van

Noorderwinkels in Nagele: achttien duurzame woningen in aanbouw. | Foto Martien Hoogebeen

Museum Nagele. | Foto Jeffrey de Korte

Nagele in 1962. | Foto Spaarnestad/ANP

Luchtfoto van het beroemde plattedakendorp Nagele. | Foto Jeffrey de Korte

De zoektocht is: hoe maak je het centrum door inrichting en programmering aantrekkelijk voor bewoners en bezoekers?

straatmeubilair en bebording, dat recht doet aan de kwaliteit van het dorpsontwerp.
Niet alleen in de openbare ruimte, ook digitaal is het verhaal van Nagele moeilijk te vinden. Een overkoepelend digitaal portal voor bewoners en bezoekers ontbreekt. Dat gaat er nu komen. Bestaande en nieuwe informatie worden samengevoegd, er komt ruimte voor achtergrondverhalen bij fysieke plekken die is op te vragen via QR-codes. Ook komen er podcasts met verhalen van bewoners, speurtochten, wandel- en fietsroutes en nog veel meer.
Door al deze impulsen kan Nagele uitgroeien tot een aantrekkelijke toeristische bestemming. Het complete palet van het nieuwe bouwen, licht, lucht en levendigheid, de platte daken, het kleurgebruik en het sociaal-maatschappelijk verhaal wordt hiervoor ingezet.

Randstedelijke belangstelling
De ontwikkeling van diverse B&B-locaties in het dorp laat zien dat er ruimte is voor groei van het kwaliteitstoerisme. De gemeente werkt samen met Visit Flevoland en lokale stakeholders aan een marketingplan voor Nagele, via onder meer samenwerking met erfgoedlocaties in de regio.
Dit alles moet Nagele op de kaart zetten. In aansluiting daarop wordt onderzocht hoe de belangstelling voor wonen in Nagele kan worden gestimuleerd. Immers, door de coronacrisis, het tekort aan (starters-)woningen en een herwaardering van gemeenschapszin is wonen op het platteland weer aantrekkelijker geworden. Ook voor de betrekkelijk kleine woningen in Nagele groeit sinds kort de Randstedelijke belangstelling.
Al lange tijd leeft de gedachte in Nagele dat de bouw van een uitkijktoren een impuls kan geven aan de toeristische aantrekkelijkheid van het dorp. Ooit maakte de filmmaker Louis van Gasteren gebruik van een dergelijk bouwwerk voor zijn befaamde film over de bouw van Nagele – van bovenaf is de structuur van het ruimtelijk ontwerp immers pas echt goed zichtbaar. Een als landschapskunst ontworpen uitkijktoren, vanaf waar tevens Schokland in het vizier komt, draagt ongetwijfeld bij aan de beleefbaarheid en toeristische profilering van Nagele. Een ontwerpverkenning middels een prijsvraag onder kunstenaars wordt de eerste stap naar mogelijke realisatie van dit idee.

Breder en jonger publiek
De gemeente werkt inmiddels aan een visie op de ruimtelijke ontwikkeling van Nagele. De kwaliteit van de ruimtelijke omgeving is immers van invloed op de betrokkenheid en zorg van de huidige bewoners en op de aantrekkingskracht voor nieuwe bewoners. Meer woningen bouwen resulteert in economische groei.
In de visie gaat het onder meer om afwegingen tussen uitbreiding en inbreiding, inzet op verduurzaming, herbestemming en nieuwbouw en 'groen voor rood', met aandacht voor biodiversiteit. Het startpunt is een visie op leegstand en herbestemming.
Met deze projecten wil Nagele met de inzet van lokale partijen, de dynamiek in dit iconische dorp een boost geven – zodat straks niet alleen de diehard architectuurliefhebber maar ook een veel breder en jonger publiek de weg naar Nagele weet te vinden.

Mirjam Blott is eigenaar van De Culturele Zaak en aanjager van de Erfgoed Deal Nagele.

Fotoserie

Foto's **Els Zweerink** – Tekst **Marjorie Verhoek** en **Tirzah Schnater**

De Erfgoed Deal is in het leven geroepen om een impuls te geven aan het inzetten van erfgoed bij de transities die Nederland van aanzicht doen veranderen. Die transities zijn in volle gang – denk aan de klimaattafels, denk aan de vele *green deals* die zijn gesloten, denk aan de miljarden euro's die dit kabinet uittrekt voor woningbouw, klimaatadaptatie, de stikstofcrisis.
Minder in het oog springend zijn de mensen in het land die al deze voornemens omzetten in plannen en beleidswijzigingen. Die met hun voeten in de klei staan bij gemeenten, provincies, waterschappen en andere overheden en erfgoedorganisaties. En die opkomen voor het erfgoed bij de omvangrijke ruimtelijke ingrepen in ons landschap.
Zij hebben het niet altijd makkelijk, deze pioniers. Zij werken in organisaties die vaak al decennia op dezelfde manier werken, waar erfgoed een *afdeling* is – in het gunstige geval – en die maar met moeite aan tafel komen bij bijvoorbeeld de afdeling ruimte, waar uiteindelijk de beslissingen worden genomen over de inrichting van het grondgebied. Onvermoeibaar en geestdriftig werken zij aan een Nederland dat niet alleen klimaatrobuuster is en waar iedereen een huis kan vinden en de natuur biodiverser en minder vervuild is – maar ook een land dat mooier is, en waar de erfenis van voorgaande generaties een levende geschiedenis is.
De fotoserie wijden we dit keer aan deze pioniers, vaak jonge mensen. Om hun de aandacht te geven die ze verdienen en om te laten zien dat we echt vooruit gaan, op weg naar een beter en mooier Nederland.

Pionieren met transitie en erfgoed

DEAL! sprak met vijf 'transitiepioniers', professionals die zich met hart en ziel inzetten voor het gebruikmaken van erfgoed bij de transities die hoe dan ook een grote ruimtelijk impact op het landschap in stad en land hebben.

Natasja Knoot-Boortman is adviseur klimaatadapatie en water bij de gemeente Steenbergen

‘Ik wil voor mijn kind een leefbaar én herkenbaar Nederland’

‘Sinds ik anderhalf jaar geleden moeder ben geworden besef ik meer dan ooit dat we aan de slag moeten met het klimaat. Ik wil Nederland op een duurzame manier doorgeven zonder ons verhaal te verliezen. Daarom ben ik sinds kort overgestapt van adviseur erfgoed bij de gemeente Hoeksche Waard naar adviseur klimaatadapatie en water in Steenbergen.
‘Steenbergen is als vestingstad aan de Zuiderwaterlinie sterk verbonden aan het landelijke verhaal. Dat verhaal kunnen we vertellen en tegelijk werken aan klimaatproblematiek, zoals hitte en wateroverlast.
‘Leven met het water zit ons in het bloed. Daar wil ik op voortbouwen. Hoe? Door veel intensiever samen te werken met de collega’s die gespecialiseerd zijn in waterbeheer, met het waterschap, en ook door op te trekken met dorpsraden, landschappelijke clubs, belangenorganisaties voor lokale boeren. Ik heb hen nodig om enthousiasme te creëren bij beleidsmakers die conservatiever zijn. Als mijn kind straks twintig is wil ik dat hij in een leefbaar land woont dat nog steeds herkenbaar is als Nederland.’

Natasja Knoot-Boortman bij de uitkijktoren van Fort Henricus in de Zuiderwaterlinie bij Steenbergen.

Maarten Veldhuis werkt bij Waterschap Vallei en Veluwe als adviseur robuust watersysteem

‘Laten we het natuurlijke watersysteem omarmen’

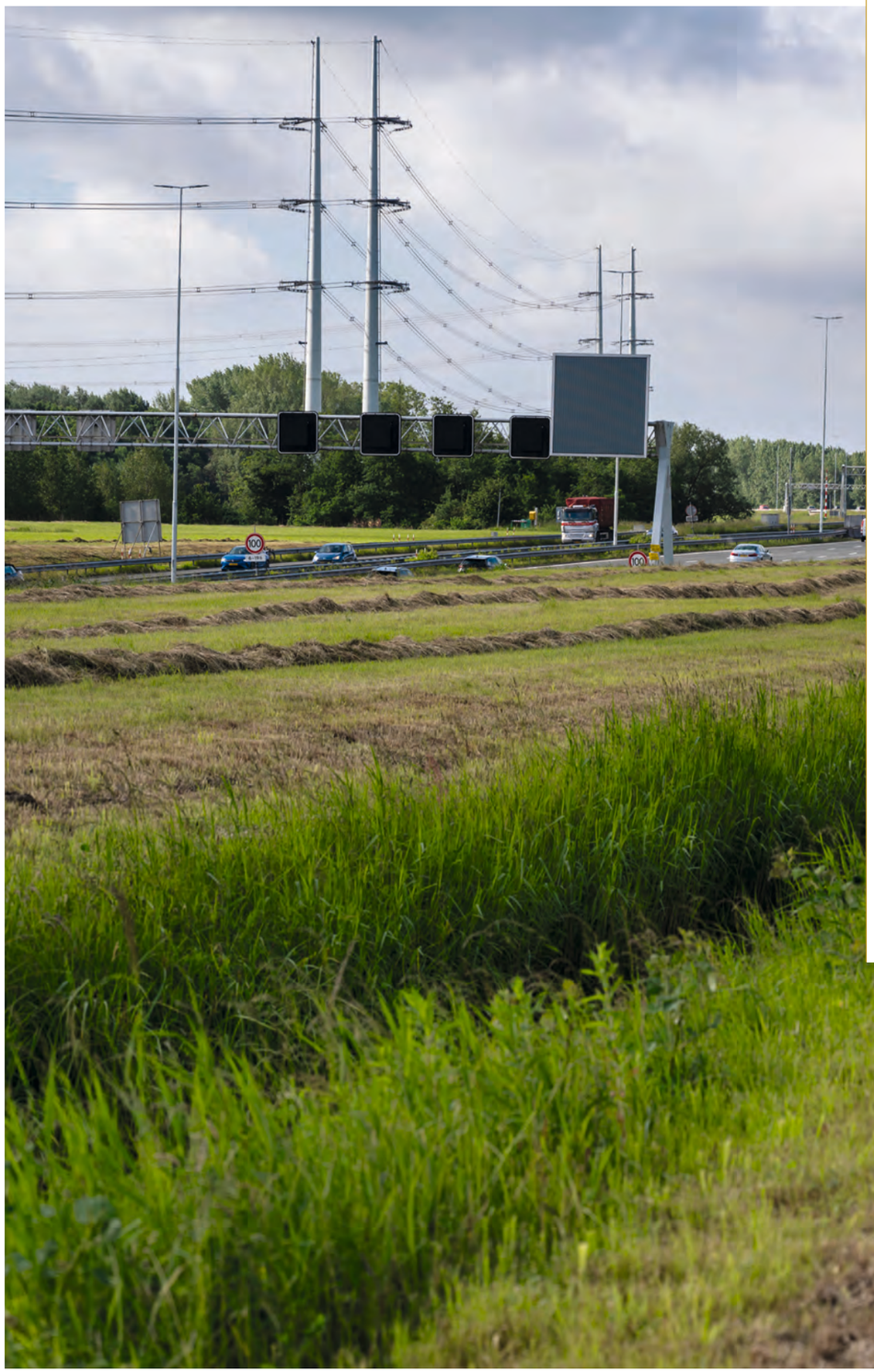
‘Ik wil graag dat we op een gezonde manier met de bodem en watersystemen omgaan. Dat we het natuurlijke systeem weer gaan waarderen en omarmen. In honderd jaar hebben we een enorm probleem gecreëerd in de manier waarop we met het landschap omgaan. Dat moet echt anders. Binnen mijn invloedsfeer zoek ik daar de kansen en soms de grenzen van op en wil ik bewustzijn creëren – bijvoorbeeld door met het waterschap aan compleet andere overlegtafels te zitten dan vijf jaar geleden, en over sector-grenzen heen te leren kijken.
‘Ik probeer zichtbaar te zijn: via social media, door met studenten op pad te gaan, van een professor te leren over *re-wilding*, en door Jochem Myjer te helpen met zijn nieuwe tv-programma. Mijn droom is te fietsen door een landschap van gevarieerd bos, langs een prachtig landgoed met gezonde sprengen en eikenlanen, naar een lager gelegen gebied van natuurinclusieve landbouw waar de bodem een spons is die water kan opnemen en teruggeven aan het land.’

Maarten Veldhuis in de Oorsprongbeek op de grens van de landgoederen Oorsprong en Hemelse berg in Oosterbeek.

Rosanne Bruinsma is beleidsadviseur erfgoed en duurzaamheid bij Mooi Noord-Holland en verbonden aan het Steunpunt Monumenten en Archeologie

‘Ik koppel inhoud aan creativiteit en cultuur’

‘Mijn missie is een bijdrage leveren aan een duurzamere wereld. We kunnen niet blijven doorgaan op de weg van economische groei, op nog meer winst voor een kleine groep mensen, over de rug van de planeet en onze nakomelingen. Duurzaamheid – ik spreek graag van ‘volhoudbaarheid’ – is onlosmakelijk verbonden met landschap, stedenbouw, architectuur en erfgoed. Maar voor veel mensen in het werkveld is het, denk ik, veel om erbij te moeten doen. Daar ben ík voor.
'Ik breng collega’s en mijn netwerk in gesprek, deel goede voorbeelden, geef voorlichting en agendeer actuele ontwikkelingen.
‘We organiseren ‘landschapstalks’, bijvoorbeeld over zonne-energie langs de A9. Nederland heeft een sterke traditie in het ontwerpen van snelwegen. Ook dit is erfgoed. Hoe ga je daarmee om, waar moet je rekening mee houden en hoe creëer je kansen voor zonne-energie, mét behoud van de kernkwaliteiten van die snelwegen en het landschap? Zulke gesprekken faciliteren vind ik fantastisch. Ik koppel graag inhoud aan creativiteit en cultuur. Dat blijft mensen bij en inspireert.’

Rosanne Bruinsma langs de A9 bij Velsen-Zuid. Langs de snelweg is er mogelijk ruimte voor zonnepanelen.

Ariadne Onclin is beleidsadviseur gebouwd erfgoed bij de gemeente Almere

‘Post 65 moet de liefde krijgen die het verdient’

‘Almere had geen beleid voor post 65-erfgoed, maar nu wel. De beleidsnota is unaniem door de raad aangenomen. Er is al een gemeentelijk monument aangewezen, het eerste gebouw van Rem Koolhaas: een politiebureau in Almere-Haven.
‘Mijn missie is dat post 65-erfgoed de liefde krijgt die het verdient. Almere is de bakermat voor deze architectuur in Nederland. De stad staat vol gebouwen die een springplank waren voor talentvolle architecten. Elke wijk is een kind van zijn tijd. Die liefde is nog lang niet vanzelfsprekend, zoals dat voor een zeventiende-eeuws grachtenpand geldt.
‘Ik kies graag originele invalshoeken – door het verhaal achter een gebouw of plek te beschrijven, een frisse blik te geven. Dat doe ik ook via de podcast Landmassa die ik samen met Michelle Gulickx al vier seizoenen maak. De onderwerpen gaan van het nieuwe woonhuis van een hippe architect tot de omgevingsplannen voor de stad Eindhoven. De gebouwde omgeving, daar hebben alle mensen elke dag mee te maken. Op die manier wil ik er ook over praten.’

Ariadne Onclin voor Almeres oudste gemeentelijk monument: het politiebureau in Almere-Haven van architect Rem Koolhaas uit 1985.

Ilse Koreman is erfgoed- en duurzaamheids-specialist bij de RCE

‘Wat kan er wél in een monument’

‘Mijn missie is dat je in alle monumenten van Nederland in de toekomst prettig kunt verblijven én dat ze beleefd worden zoals ze ooit bedoeld waren. Dat geldt voor woonhuizen, kantoren, theaters, musea, ziekenhuizen, kerken, enzovoorts. Omdat het deze gebouwen zijn die de steden en dorpen karakter en kleur geven. Het zou toch zonde zijn als ze platgeslagen worden, door kunststof kozijnen, of heel letterlijk, door de sloopkogel? En dat risico zit erin. Want als de gasrekening de pan uit rijst, wie kan er dan nog in een monument wonen?

‘Mijn insteek is technisch en concreet: wat kan er wél in een monument aan isolatie, installaties en warmteopwekking? En hoe pak je dat aan? Die kennis en kunde wil ik doorgeven aan de mensen in werkveld.

‘Ik durf dingen bespreekbaar te maken, mijn nek uit te steken. En ja, dat levert weerstand op. Daar moet je tegen kunnen. Ik zie het als een mooie balans: doordat ik vooruit ren, en de sector mij afremt, komen we toch steeds een stapje verder.’

Ilse Koreman bij de bibliotheek in Leiden aan de Nieuwstraat. De gemeente stimuleert het verduurzamen van monumenten.

Bewoners via ‘uitdaagrecht’ aan zet bij herbestemmen erfgoed

Ruim baan voor de burger

Veel gemeenten kennen regelingen om burgerinitiatieven te ondersteunen. Het ‘uitdaagrecht’ wordt binnenkort opgenomen in de Gemeentewet. Er moet echter heel wat meer gebeuren om dit instrument meer te laten zijn dan een papieren mogelijkheid.

| Door **Frans Soeterbroek**

Het uitdaagrecht (‘right to challenge’) maakt het burgers mogelijk om publieke taken voor buurt en gemeenschap op zich te nemen. Burgers kunnen zo diensten en middelen overnemen die de overheid zelf uitvoert of aanbesteedt. Daarmee ontstaat er naast overheidstaken, vrijwilligerswerk en marktwerking een vierde manier om publieke taken uit te voeren: het burgerinitiatief dat een claim kan leggen op publieke middelen. Zo’n burgerinitiatief kan bijvoorbeeld bestaan uit een burgerplatform, een maatschappelijke onderneming of een erfgoedgemeenschap.
Veel gemeenten hebben al ervaring met dit instrument, geïnspireerd op de zogeheten buurtrechten uit het Verenigd Koninkrijk, waar het bekend staat als *right to challenge*. In Nederland wordt het instrument op bescheiden schaal toegepast op uiteenlopende terreinen als de inrichting van de eigen straat, woon-zorgprojecten, de opzet van een wijkwerkbedrijf, groen- en landschapsbeheer, zelfbeheer van buurthuizen en exploitatie van cultureel erfgoed. Binnenkort wordt het uitdaagrecht opgenomen in de Gemeentewet, als aansporing voor gemeenten er meer mee te doen.

Volgende generaties

Het denken over het uitdaagrecht bij erfgoed is de afgelopen jaren op gang gekomen door het Europese verdrag van Faro. Dat verdrag regelt dat burgers (mede)bepalen wat erfgoedwaardig is, toegang moeten hebben tot dat erfgoed en dat erfgoed ook ingezet moet worden voor maatschappelijke waarden en doelen, bijvoorbeeld de strijd tegen jeugdwerkeloosheid. Niet regeringen of erfgoedprofessionals moeten bepalen wat waard is om te behouden en door te geven aan volgende generaties – burgers moeten de kans krijgen daarin een bepalende rol te spelen. En Faro impliceert dat burgerinitiatief nodig is om erfgoed meer dan nu in te zetten voor bredere maatschappelijke doelen. Bij een ‘erfgoedchallenge’ kun je denken aan het beheer of de koop van een erfgoedwaardig pand, budgetten voor beheer en educatie van erfgoedcollecties of middelen om tradities en gebruiken in stand te houden en te vieren. Een voorbeeld van een erfgoedchallenge is de exploitatie van de dorpskermis in Berghem, gemeente Oss. De stichting Berghem Events heeft met succes in

Bewoners uit de Amsterdamse buurt De Baarsjes bouwden een monumentaal schoolgebouw om tot de wijkonderneming MidWest: een plek voor doeners. Hier betuigen bewoners en ondernemers hun steun voor deze sociale onderneming. | Foto Bram Budel

Burgerinitiatieven kunnen voorkomen dat veel naoorlogse gebouwen worden gesloopt of te radicaal worden herbestemd

samenwerking met de horecaondernemers de organisatie van deze kermis uitgedaagd.
Dit soort burgerinitiatieven zijn ook van groot belang omdat zeker voor veel naoorlogse gebouwen sloop of te radicale herbestemming dreigt.
In aanloop naar de ondertekening van het verdrag van Faro maakt de Nederlandse regering een uitvoeringsagenda. Daarin zal veel aandacht uitgaan naar de maatschappelijke verankering van erfgoed en, zo schreef de minister van Onderwijs Cultuur en Wetenschap (OC&W) in 2018: ‘Burgers en lokale verenigingen krijgen de mogelijkheid om zelf voorstellen in te dienen voor het gebruik en behoud van erfgoed in hun directe omgeving (‘right to challenge’).’

Ondoorgrondelijke systemen

De ervaringen met het uitdaagrecht zijn nog beperkt, en succesvol zijn ze meestal niet. Waar ingezet wordt op het uitdaagrecht eindigt het vaak toch in extra subsidie, tijdelijk gebruik en meer steun voor vrijwilligerswerk. Dat komt vooral door de wijze waarop de overheid haar financiële systemen, organisatie en procedures heeft ingericht. Denk aan verkokering, onwrikbare geldpotjes, ondoorgrondelijke systemen en procedures, te zware kwaliteitseisen en de gerichtheid op grote marktpartijen en instituties. Daar kom je als bewoners die aanspraak willen maken op taken en middelen niet zomaar tussen.
De harde botsing tussen het uitdaagrecht en de systeemwereld komt ook door wat burgerinitiatieven in de kern zijn. Ze koppelen meerdere maatschappelijke terreinen en waarden (werk, zorg, erfgoed, samenlevingsopbouw), wat slecht past op de verkokerde systemen en de bijbehorende financiële verantwoordingen. Bovendien is de doorgaans spannende mix van activisme en maatschappelijk ondernemerschap geen sinecure voor een overheid die gewend is de wereld in te delen in vrijwilligersorganisaties van bewoners en commerciële bedrijven. De initiatieven beginnen bovendien vaak klein en groeien gestaag en organisch, terwijl de overheid het liefst taken overdraagt aan partijen die al aan veel kwaliteitsstandaarden voldoen, een degelijk trackrecord hebben en financieel stevig zijn.

Regelen en ritselen

Deze mismatch tussen de systeemwereld en de logica van burgerinitiatieven is zo sterk dat challenges vaak worden afgeraden en omgezet in een goed gesprek over betere samen-

werking tussen initiatieven en de overheid – en zo toch weer in de hoek van subsidie en experiment terechtkomen. Dat maakt de initiatieven sterk afhankelijk van de goodwill van ambtenaren die gewend zijn via hun contacten van alles te regelen en ritselen. Het is zaak om dit regelen en ritselen om te zetten in een betere hulpstructuur. Denk aan een loketfunctie, een subsidie om een challenge uit te werken en hulp van ambtenaren en specialisten op het terrein van participatie, buurtgericht werken en erfgoed. Daarnaast is het uitdaagrecht gebaat bij een bredere systeemverandering waar in het land al her en der mee geëxperimenteerd wordt. Hieronder worden de belangrijkste daarvan uitgewerkt.

Meervoudige waardecreatie

De overheid moet beter leren denken, rekenen en aanbesteden in termen van meervoudige waardecreatie en daarmee de verkokerde structuren openbreken. Buurt- en bewonersinitiatieven die erfgoed beheren of er zelf eigenaar van worden, leveren in de regel de volgende waarden op:

- maatschappelijk eigenaarschap van erfgoed;
- gemeenschapsvorming, ontmoeting en zorg voor elkaar;
- een mix van werk, zorg, activering en wijkeconomie;
- bewoners ervaren erfgoedwaarde;
- minder kans op verwaarlozing van het erfgoed;
- blijvende verbinding met de trots en ziel van de gemeenschap.

Het gaat dus om veel meer dan alleen een kille spreadsheet van kosten en baten. En ook financieel gezien bespaart de overheid door niet al het werk professioneel aan te besteden. Burgerinitiatieven bereiken aanzienlijke kostenbesparing door een combinatie van vrijwilligerswerk, professioneel onderhoud, soberheid, aanboren van andere geldpotjes en koppeling met kleine commerciële activiteiten.
Op veel plekken wordt er gewerkt aan modellen om deze meervoudige waardecreatie zichtbaarder te maken en waar mogelijk in geld te vertalen. De Rijksgebouwendienst en het Atelier Rijksbouwmeester hebben stappen in die richting gezet – lees het rapport ‘Het Rijk als rentmeester; sturen op maatschappelijke meerwaarde’.
Er zijn al diverse praktijkvoorbeelden van deze benadering. Zoals de voormalige gevangenis in Utrecht, een burgerinitiatief als onderdeel van een groter consortium, dat laat zien dat ook bij grote projecten burgerinitiatieven een rol kunnen spelen. Overheden kunnen in de programma’s van eisen bij tenders en in herbestemmingsvoorwaarden opnemen dat ontwikkelende partijen ruimte moeten bieden aan buurt- of bewonersinitiatieven, al dan niet door ze op te nemen in intekenende consortia.

Protesten bij de ‘paupervilla’ in Kampen. Na een jarenlange strijd tussen erfgoedverenigingen en de gemeente is de vervallen stadsvilla alsnog gesloopt. | Foto Freddy Schinkel

De voormalige Gasfabriek in Alkmaar is met een groep vrijwilligers – gesteund door lokale partners en donateurs – getransformeerd naar een groene horecaspot. | Foto Claire de Bruin

Het uitdaagrecht is een steun in de rug voor het verdrag van Faro dat erfgoed ziet als eigendom van de gemeenschap

Financiering

Een aantal gemeenten experimenteert met wijk-, buurt- en burgerbegrotingen, die tot op wijkniveau inzichtelijk maken waar het geld aan wordt besteed en in hoeverre burgers daar een beroep op kunnen doen. In de gemeente Groningen is dat gekoppeld aan het uitdaagrecht. De gemeenteraad heeft bepaald dat de gemeente in haar financiële verantwoording en systemen moet zorgen dat bewonersinitiatieven begrijpen hoe het geld wordt verdeeld en ze ondersteunen om daar een uitdaging op te doen. Dat kan al enorm helpen.
Burgerinitiatieven hebben meestal beperkte financiële draagkracht en banken zijn weinig toeschietelijk. Maar het draagvlak in de samenleving is groot. Via bijvoorbeeld crowdfunding, het uitgeven van obligaties en een waaier aan subsidiepotjes en goede doelenfondsen worden degelijke maatschappelijke businesscases gemaakt. Overheden kunnen daarbij het laatste zetje geven met instrumenten als gespreide betaling, voorfinanciering en tijdelijk beheer of gebruik met recht op koop op termijn.

Voorrang voor de buurt

Het uitdaagrecht op erfgoed zal voor een belangrijk deel gaan over gebouwen, denk aan buurthuizen, publieke gebouwen die hun functie verliezen zoals scholen, ziekenhuizen, bibliotheken, gevangenissen en politiebureaus.
Om burgerinitiatieven een kans te geven op exploitatie of verwerving van die gebouwen is een ander buurtrecht nodig. De Utrechtse gemeenteraad nam in 2021 een motie aan die bewonersinitiatieven het zogeheten ‘eerste biedingsrecht’ op gemeentelijk vastgoed gunt. De overheid moet panden eerst aan de buurt aanbieden alvorens ze op de markt te brengen. Ook onder meer Arnhem en Amsterdam zijn voornemens dit recht in te voeren. Verschillende gemeenten zien het uitdaagrecht, het eerste biedingsrecht, de buurtbudgetten en het planrecht (recht om als buurt zelf plannen voor de openbare ruimte te maken) als samenhangend pakket buurtrechten. Het is dan ook raadzaam om het uitdaagrecht niet als apart instrument te regelen maar in te bedden in een samenhangend systeem van buurtrechten.

Coalities bouwen

Het uitdaagrecht is al met al een steun in de rug voor de ambitie van het verdrag van Faro om erfgoed te zien als eigendom van de gemeenschap. Het instrument zal echter een bescheiden rol vervullen als de overheid haar eigen systemen niet aanpast – denk aan de financiële huishouding, de aanbestedingsregels, ontkokerde waarderingsmodellen, het vastgoedbeleid en de hulpstructuren voor burgerinitiatieven.
Aan de kant van de initiatiefnemers is het zaak om coalities te bouwen van buurtbewoners, maatschappelijk ondernemers en erfgoedspecialisten. Hun taak is een degelijke maatschappelijke businesscase voor een erfgoedchallenge te maken en daar steun voor te mobiliseren. Bij elkaar opgeteld kunnen vele kleinere challenges samen iets groots opleveren. Laten we met elkaar afspreken dat we deze kans ook gaan benutten.

Frans Soeterbroek werkt als socioloog, publicist, activist en adviseur aan de democratisering van leefomgeving. Hij is eigenaar-directeur van DE RUIMTEMAKER.

Voorbeelden van succesvolle ‘challenges’

- Een parochiekerk uit 1958 in het buurtschap Boskant (gemeente Sint-Oedenrode) sloot in 2010 zijn deuren in afwachting van sloop. Een groep bouwvakkers die zelf aan de kerk had gebouwd wist via een burgerinitiatief een met de kerk verbonden kapel te redden en in functie te houden.
- De oude marechausseekazerne in Maastricht is onderhands verkocht aan een coöperatie van lokale ondernemers met als maatschappelijke missie jongeren weer op het goede spoor te krijgen.
- Bij het herbestemmen van de voormalige Gevangenis Wolvenplein in Utrecht is de tender gewonnen door een consortium met daarin een burgerinitiatief.
- Een verpauperde gasfabriek in Alkmaar is door een bewonersbedrijf met behulp van een lening, startkapitaal van fondsen en eigen inbreng, getransformeerd tot een prachtige locatie.

De bijna on-Nederlandse stranden van recreatieplassen Gasselterveld en 't Nije Hemelriek in het waterwingebied Gasselte. Met steun van de Erfgoed Deal ontwikkelde Waterleidingmaatschappij Drenthe samen met de provincie een QR-route door het gebied. Bezoekers komen van alles te weten over de ontstaansgeschiedenis, natuur en erfgoedwaarden van dit grondwaterwingebied. Voor meer informatie zoek op YouTube onder 'Schatlink Gasselterveld'. | Foto ANP Novum Copyright Van Oost Media

Erfgoed in de Omgevingswet

Een stevig fundament voor integraal erfgoedbeleid

Met de Omgevingswet krijgt het erfgoed een wettelijke positie als verbindende factor in het hart van ruimtelijke ontwikkelingen. Gemeenten spelen een belangrijk rol bij de uitvoering van de wet, en dat gaat niet zonder slag of stoot: ‘Mijn projectleider rekende voor dat straks minstens twee tot drie fte’s extra nodig zijn voor alle procedurele zaken.’

| Door **Marijke Bovens**

Alom wordt geschreven aan stadsbiografieën en landschapsgeschiedenissen, worden cultuurhistorische atlassen samengesteld en gebiedspaspoorten ‘afgestempeld’. Deze inventarisaties van het cultureel erfgoed zijn de fundamenten voor een stevige positie van het erfgoed onder de aanstaande Omgevingswet.
‘Het benoemen van de kernwaarden is zó belangrijk’, zegt Marjolein Sanderman, beleidsadviseur erfgoed in de gemeente Rheden. ‘In discussies met andere beleidsterreinen kun je op die kernwaarden teruggrijpen en zo ad-hocbesluiten voorkomen. Erfgoedwaarden zijn vaak geen harde cijfers maar zachte kwaliteiten die sneller het onderspit delven. Dan wordt er gezegd: ach, wat maakt dat ene gebouwtje nu uit.
‘Wij zijn goed aangehaakt en zitten aan tafel bij de belangenafweging. Soms bewegen we mee. Zo bouwen we krediet op voor die keer dat wij onze poot stijf houden – dan bewegen anderen met ons mee.’
In Winterswijk is de Omgevingskamer ingericht, een breed overleg. Alle diensten schuiven aan, inclusief Erfgoed met de cultuurhistorische atlas onder de arm.
‘Op basis van deze atlas draait het erfgoed mee in het omgevingsplan’, zegt Joyce Ras, beleidsmedewerker erfgoed en ruimtelijke ontwikkeling in Winterswijk.
‘Wij leveren kennis over bijvoorbeeld oude structuren in het landschap die nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen kunnen inspireren en helpen bij het oplossen van klimaatproblemen. Zoals de ondergrondse beek in de binnenstad van Winterswijk. Wat als we die weer zichtbaar maken? De beek kan overtollig water opvangen bij hoosbuien, en voor verkoeling zorgen tijdens hitteperiodes.’

Strategische plekken

In Leiden is erfgoed stevig in de omgevingsvisie opgenomen, constateert Matthijs Burger, senior adviseur ruimtelijke ontwikkelingen bij Erfgoed Leiden, een kenniscentrum van de gemeente. ‘We hebben veel “haakjes” gezet op strategische plekken, om het ambtelijk te zeggen. We hebben bij andere beleidsvelden – zoals water, duurzaam, groen – benoemd hoe erfgoed daar een rol kan spelen.
‘Erfgoed moet stevig zitten ingebed in de processen en protocollen binnen de gemeente. Dat is misschien niet zo spannend, maar dit ambtelijk handwerk loont wel.
‘We hebben ons niet hoeven opdringen. Dat neemt niet weg dat erfgoed niet altijd ongeschonden uit de strijd komt. Met woningbouw en duurzaamheid, de twee grote thema’s van nu, zijn zware maatschappelijke belangen gemoeid. De druk op de ruimte is groot. Leiden heeft bijvoorbeeld geen uitleggebieden meer en zal dus moeten verdichten om woningen te kunnen bouwen. Het kan lastig zijn om erfgoed in de uitwerking een goede plek te geven. Dat is geen bestuurlijke of ambtelijke onwil maar komt door de omvang van de opgaves.’

Landgoed Middachten is verduurzaamd en wordt ecologisch beheerd. Ook zijn er activiteiten voor vrijwilligers. Eigenaren en gemeente werken hierbij nauw samen. | Foto Heidi Buijs

‘Erfgoed moet stevig in gemeentelijke processen en protocollen zitten. Niet zo spannend, maar dit ambtelijk handwerk loont wel’

De drukbezochte zeventiende-eeuwse Beestenmarkt in Leiden, hier gezien vanaf de Prinsessekade, ligt vlak bij station Leiden Centraal. Het gebied wordt momenteel ontwikkeld. | Foto POSAD/Maxwan

Erfgoed Leiden zelf zit overigens in een relatief gunstige positie: regiogemeenten nemen diensten bij hen af en met die inkomsten wordt geïnvesteerd in mankracht – bijvoorbeeld op het gebied van bouwhistorie, mensen die het verhaal van erfgoed kunnen vertellen. ‘Wet- en regelgeving is belangrijk maar net zo belangrijk zijn communicatie en educatie.’

Tijdslurper

In de Achterhoek zijn drie gemeenten een verband aangegaan. Winterswijk, Aalten en Oost-Gelre schreven gezamenlijk een erfgoednota, die vorig jaar is vastgesteld. ‘Met zijn drieën is het schaalniveau net wat groter’, legt Joyce Ras uit. ‘We hebben meer slagkracht, kunnen bijvoorbeeld gezamenlijk een begeleidend bureau inschakelen en we zijn ook een betere partij voor bijvoorbeeld pilotprojecten van Rijk of provincie.’ Tegelijkertijd, benadrukt Ras, vinden de gemeenten het belangrijk om de eigen erfgoedzorg in stand te houden en het netwerk met lokale erfgoedorganisaties te onderhouden.
Invoering van de Omgevingswet vergt veel van gemeenten. ’Het is een ware tijdslurper’, zegt Marjolein Sanderman van de gemeente Rheden. ‘Tijdens de aftrapbijeenkomst met de nieuwe raadsleden rekende mijn projectleider voor dat er ook na de invoering minstens twee tot drie fte’s extra nodig zijn voor alle procedurele zaken.
‘Op de aftrapbijeenkomst bleek dat er zorgen waren. Ja, we moeten wonen, we moeten duurzame energie opwekken, maar het landschap dan? Het groen, het landschap, de landgoederen en het dorpskarakter vormen onze identiteit en mensen maken zich zorgen over de balans tussen de nieuwe opgaven en het groen.’

Dicht op de samenleving

Nu in het fysieke domein grote veranderingen op stapel staan, mag het Rijk de gemeenten wel wat meer steunen, vindt Sanderman. Handreikingen alleen zijn niet genoeg. ‘Het inhoudelijke gesprek is belangrijk en kennis en ervaring met de gemeentelijke praktijk is voor rijksambtenaren onmisbaar, maar helaas niet vanzelfsprekend. Onze bestuurder komt bij de Albert Heijn de inwoners tegen. Wij zitten heel dicht op de samenleving.’
‘Tenslotte doen we het voor de inwoners’, zegt Sanderman, en met de inwoners. Zo is er een landgoedcoöperatie, opgericht door een aantal landgoedeigenaren met ondersteuning van de provincie en gemeente. ‘De coöperatie werkt samen met onze afdeling Samenleving. Zo kunnen mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt op de landgoederen werken. Ze doen daar fantastisch werk voor het erfgoed. Een mooi voorbeeld van een integrale samenwerking, waarin diverse doelen samenkomen en alles laagdrempelig is geregeld, zonder poespas.’
Ook in Winterswijk zoekt de gemeente de inwoners op.

‘Wet- en regelgeving is belangrijk, maar net zo belangrijk zijn communicatie en educatie’

De meeste mensen kunnen zich moeilijk voorstellen wat plannen betekenen voor hun dagelijks leven, zegt Joyce Ras: ‘Bij het ontwerp van de herinrichting van de jarenzeventigwoonwijk De Pas [een Erfgoed Deal-project, red.] hier in Winterswijk hebben we bewoners nauw betrokken. Met ansichtkaarten, wandelingen, nieuwsbrieven hebben we laten zien hoe bijzonder hun bloemkoolwijk is. Met meer kennis waarderen de bewoners hun wijk meer en kunnen we gezamenlijk de plannen verder brengen.’

Weinig eisen

Matthijs Burger van Erfgoed Leiden maakt zich zorgen over participatie. ‘Dit is een van de moeizaamste delen van de Omgevingswet. Het is in eerste instantie aan de initiatiefnemer om voor participatie van een ruimtelijk plan te zorgen – en de gemeente kan daar weinig eisen aan stellen. Wij geven altijd het botte voorbeeld van de Hells Angel die met zijn plan bij zijn 83-jarige buurvrouw langsgaat ter raadpleging. Het luistert nauw welk plan je onder welke omstandigheden aan wie laat zien en daar heb je als gemeente onder de Omgevingswet weinig grip op.
‘Verder zullen gemeenten het omgevingsplan ruim formuleren om creativiteit in de samenleving de kans te geven. Dat is mooi, maar die ruimte kan wel ten koste gaan van de belangen van anderen dan de initiatiefnemer en daar is niet goed over nagedacht. Uit jurisprudentie zal moeten blijken hoe geest en letter van de wet zich gaan verhouden.’

Marijke Bovens is freelance schrijver met als specialisatie architectuur, monumenten en herbestemming, kunst en cultuurbeleid.

Bewoners leggen een siertuin aan op de Pasbrink in bloemkoolwijk De Pas in Winterswijk. | Foto Sybill Huessen

Bewoners van De Pas maken een duurzame plantenbak voor eetbare planten en bloemen.

Nog maar twee wetten voor erfgoed

Naar verwachting op 1 januari 2023 is alles wat cultureel erfgoed aangaat geregeld in twee wetten: de Erfgoedwet en de Omgevingswet. In de laatste gaat een lange lijst van wetten en regels op: grote delen van de Monumentenwet 1988, de Wabo, Wet milieubeheer, Wet ruimtelijke ordening, Woningwet, Ontgrondingenwet, Mijnbouwwet, Crisis- en herstelwet, Wet natuurbescherming – en de lijst is niet per se volledig.
Volgens Frank Altenburg, senior beleidsmedewerker van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, wordt de positie van erfgoed in een klap veel sterker met de Omgevingswet. Dit komt onder andere doordat internationale richtlijnen en verdragen doorwerking hebben gekregen in de wet. Zoals het Verdrag van Granada (1985), dat het architectonisch erfgoed beschermt. En ook het Europees landschapsverdrag (2000), het Verdrag van Valletta (1992), dat archeologische monumenten beschermt, en het Werelderfgoedverdrag (1972).
Volgens Altenburg zal de wet nieuw elan opwekken. ‘Nu kan een gemeentelijke erfgoedambtenaar een gemeentelijk monument aanwijzen of beeldbepalende panden, maar wie straks erfgoedzorg bedrijft kan in het omgevingsplan het hele repertoire van stedenbouw, erfgoed en welstand tot water en groen geïntegreerd toepassen. Je kunt spelen met instrumenten. Van grof tot fijn, van abstract tot detail. Uiteindelijk zal dat tot integratie leiden.’

Nieuwe taak, nieuwe naam

De commissies Monumenten en Welstand/Ruimtelijke Kwaliteit maken zich op voor het nieuwe tijdperk. Veel commissies veranderen hun naam vast, vooruitlopend op hun nieuwe rol. Opvallend veel gemeenten hebben inmiddels een commissie Omgevingskwaliteit. Die naamswijziging is niet onverstandig, vindt José van Campen, auteur van de Handreiking Adviesstelsel Omgevingskwaliteit. ‘Het is belangrijk dat de naam de lading dekt en dus uiting geeft aan de integraliteit.’
Van Campen houdt de vinger aan de pols als het gaat om het adviesdeel van de Omgevingswet. Middels de Nationale Enquête Advisering Omgevingskwaliteit bevroeg zij samen met Sandra van Assen daarover ruim honderdvijftig adviespraktijken op het gebied van omgevingskwaliteit.
De rol van de commissies verschuift van oordelen naar meedenken, meepraten, meeschetsen, ziet Van Campen. In die vroege fase draait het meer en meer om samenwerking, cocreatie, dialoog – ook met betrokkenen die nog niet weten dat zij betrokken zijn. ‘Commissies worden proactiever: deskundigen die zaken combineren, meedenken met ontwikkelingen en ook zelf anderen erbij betrekken, kortom meedoen aan het maatschappelijk debat in een dorp of stad.
‘Ik hoop op meer ondersteuning vanuit provincies en het Rijk. Een helpdesk voor technische en juridische vragen zou een uitkomst zijn, zodat mensen die met de inhoud bezig zijn weerwoord kunnen geven aan juristen. Of een mobiel team van twee of drie deskundigen die een tijdje meedenken met een gemeente. Best practices verzamelen alleen is te vrijblijvend. Er moet immers voor elke gemeente een koers uitgezet worden.’

| Door **Isabel van Lent**

Afrekening met de poldermentaliteit

‘Ons land komt er onberispelijk uit te zien, echt volgens ons eigen ideaal: alles netjes in laatjes en vakjes’, aldus W.J. van Balen in ‘Het werkende land’ uit 1936, een epos over de werkverschaffing. Het is een van de klinkende citaten uit het boek ‘Het landschap, de mensen’, waarin Auke van der Woud zijn lezers aan de hand van contemporaine bronnen meeneemt in het verhaal van de transformatie van Nederland tussen 1850 en 1940. In deze periode werd een immense efficiencyslag over het landschap uitgerold. Heidevelden, zandverstuivingen en moerassen werden voortvarend omgevormd tot landbouwgrond. De opkomst van kunstmest haalde oude systemen overhoop. Schapenmest, en daarmee grootschalige heide en schaapskudden werden overbodig en maakten plaats voor grasland met koeien en varkens. De ontwikkeling van de cultuurtechniek, met de daarbij horende rationalisatie leidde tot de oprichting van de Heidemaatschappij en later Staatsbosbeheer, die samen een groot deel van Nederland flink onder handen namen.

De Nederlanders sleutelen niet alleen continu aan het landschap, het landschap vormt ook de karakters van de mensen. Het is een fascinerende wisselwerking, die soms een onthullend inkijkje geeft in de ziel van een streek, dorp of stad. Tegelijkertijd nemen de verhalen over het Nederlandse landschap niet zelden mythische proporties aan. Van der Woud legt niet alleen haarfijn de systeemveranderingen uit waarmee de grote verbouwing van Nederland kon worden ingezet, maar rekent en passant af met een aantal hardnekkige mythes waaronder de (vooral door Nederlanders zelf) bejubelde poldermentaliteit, de heroïsche strijd tegen het water en het vaak geciteerde devies ‘nooit meer honger’. Zo kwam de samenwerking tussen waterschappen pas mondjesmaat op gang in de tweede helft van de negentiende eeuw, toen ze daartoe door de overheid werden gedwongen. Ook laat Van der Woud zien dat alle grote veranderingen – zoals de inpoldering van de Zuiderzee – in eerste instantie economisch waren gedreven. Daarmee veegt hij de vloer aan met het gezwollen taalgebruik waarmee in talrijke publicaties werd gesproken over de ‘strijd tegen het water’ als onderdeel van een existentiële worsteling met de natuur. Ook na de Hongerwinter bleef de export van landbouwproducten het speerpunt van de regering. ‘Nooit meer honger was nooit een argument om de landbouw te intensiveren, niet voor en niet na 1945’, schrijft Van der Woud.

Het maakbaarheidsideaal van het Nederlandse landschap heeft lang ons denken bepaald. In de negentiende eeuw werd geloofd dat zwaar landwerk verheffend was, zelfs als iemand ertoe werd gedwongen. De landbouw moest industrialiseren en kleinschalige ‘achterlijke’ vormen van landbouw en visserij moesten worden uitgebannen. Efficiënt en keurig, ‘netjes in laatjes en vakjes’. Dat het maakbaarheidsdenken zijn langste tijd heeft gehad, is misschien wel de voornaamste reden om dit boek te lezen. Zoals Van der Woud zelf opmerkt: ‘Het is belangrijk dat we weten waarom en hoe de weg naar de intensivering werd ingeslagen, omdat we ons in de huidige tijd soms afvragen of er nog een weg terug is.’

Isabel van Lent is zelfstandig cultuurhistorisch onderzoeker.

Auke van der Woud. ‘Het landschap de mensen Nederland 1850-1940’.
Uitgeverij Prometheus, 2020. € 32,50

Instroming na de verbetering van de Leerinkbeek, Berkel. | Foto Nationaal Archief, fotocollectie Nederlandse Heidemaatschappij

| Door **Hans Fuchs**

Netwerkorganisatie Erfgoed Jong

Omwille van een leefbare toekomst

Erfgoed Jong is een netwerkorganisatie voor jongeren van 16 tot 30 met interesse in erfgoed. Doel is om deze jongeren – sommige al volop werkzaam in de erfgoedwereld – meer stem geven in de sector. Die vinden zij soms stoffig en star en ze missen aandacht voor inclusiviteit en diversiteit, en samenwerking over de grenzen van het vakgebied heen. Een dubbelinterview met Jacomine Hendrikse en Jeffrey Koerhuis van Erfgoed Jong. Wat hebben zij al bereikt?

De Sniffie-stofzuiger van Holland Electro uit 1957, Jeffrey Koerhuis (24) houdt er sinds februari zijn nieuwe huis stofvrij mee. Koerhuis woont in een van de elf museumwoningen van Volkshuisvesting Arnhem en leeft daar alsof het 1951 is. Het bescheiden hoekhuis op de kop van een blok naoorlogse eengezinswoningen in de wijk Malburgen is een vergaarbak van parafernalia uit het leven van zeventig jaar geleden. Koerhuis kookt aan een robuust keukenblok van Bruynzeel uit de jaren vijftig, aan de muur hangt een onverwoestbare handkoffiemolen van Douwe Egberts. Overal in huis gaat het licht nog aan en uit met de droge klik van een ivoorkleurige schakelaar in een ouderwetse zwartbakelieten behuizing.

Volwaardige stem

Koerhuis is lid van de stuurgroep van Erfgoed Jong, de netwerkorganisatie die in 2019 werd opgericht. Erfgoed Jong wil jongeren een volwaardige stem in de sector geven en het draagvlak voor erfgoed onder jongeren vergroten.

Een van de vier oprichters van Erfgoed Jong is Jacomine Hendrikse (28), voorheen relatiemanager fondsenwerving en sponsoring bij het Nederlands Openluchtmuseum, en nu werkzaam bij DutchCulture, waar ze Nederlands-Europese samenwerking stimuleert op gebied van erfgoed. Haar werk bij DutchCulture ligt in het verlengde van haar interesse voor erfgoed en geschiedenis op het snijvlak van politiek, kunst en cultuur – Hendrikse studeerde als historicus af op een onderzoek naar hoe cultuur wordt gebruikt om een nationale identiteit te stichten. Ook in het Nederlands Openluchtmuseum vindt zij de tastbare koppeling van erfgoed en geschiedenis. En de relevantie van erfgoed voor jongeren: ‘Die zijn bezig met vragen over duurzaamheid, klimaatverandering. Het museum geeft daar historische antwoorden op: simpel leven, hergebruik, met de natuur leven.’

Jeffrey Koerhuis, in het dagelijks leven conservator van het Transportmuseum in Nieuw Vennep en actief als presentator, acteur en stoommachinist bij het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem, verbindt vergelijkbare waarden aan zijn huiselijk leven als in de jaren vijftig. Natuurlijk, het is vaak schakelen. Bij gebrek aan een koelkast moet Koerhuis in de supermarkt strategisch inkopen. En die Sniffie is lawaaiig en zwaar. Maar Koerhuis vindt zijn huis ook een plek om op een directe manier te leren over erfgoed en geschiedenis: ‘Het is op allerlei fronten *back to basics*. Tegelijkertijd ervaar ik dat je met minder middelen ook een goede levensstijl kunt hebben – die tegelijk heel duurzaam is.’

Dankbaar moeten zijn

Erfgoed Jong telt inmiddels 160 leden – Jacomine Hendrikse ziet een deel van hen als de aanstormende erfgoedprofessionals van de toekomst: ‘Het is belangrijk dat jongeren in de erfgoedwereld zich verenigd hebben. Soms ben je de enige jongere in een organisatie en dan is het fijn om ervaringen uit te kunnen wisselen in een netwerk, vragen te kunnen stellen aan leeftijdsgenoten en samen te komen met gelijkgestemden.’

Er heerst in de sector bovendien een cultuur dat jongeren dankbaar moeten zijn dat ze in de erfgoedsector mogen meedraaien, zegt Hendrikse: ‘Vaak werken ze onbetaald via een werkervaringsplaats of een stage. Wij vinden het echter belangrijk om het perspectief van jongeren los te laten op erfgoed. Laat ons maar eens meekijken bij een tentoonstelling over erfgoed.’

Dat meekijken brengt Erfgoed Jong ook in de praktijk.

Jeffrey Koerhuis in zijn jarenvijftigwoning. | Foto Els Zweerink

Aanvragen voor advies, onderzoek of presentaties zet de organisatie onder de eigen leden uit. Die werkten voor onder meer het Mondriaan Fonds en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Voor De Katoendrukkerij zette Erfgoed Jong een activiteit op in het kader van de Maand van de Geschiedenis, bij CultuurPunt Altena was een van de leden van Erfgoed Jong spreker in een podcast over de toekomst van erfgoed in het Hugo de Groot-jaar.

‘Ik ervaar dat je ook met minder middelen een goede levensstijl kunt hebben – die tegelijk heel duurzaam is’
– Jeffrey Koerhuis

Warm bad

Die blik van jongeren, die is anders, stelt Hendrikse: ‘Inclusiviteit en diversiteit zijn voor jongeren heel vanzelfsprekend. Door hen te betrekken bij de erfgoedsector vind je aansluiting bij de nieuwe generatie en het publiek van de toekomst.’ Hendrikse verwijst naar DutchCulture. Daar zijn inclusiviteit en diversiteit verweven in de organisatie: ‘Ik ervoer dat als een warm bad.’

De gevestigde erfgoedwereld ervaren veel jongeren als stoffig,

Jacomine Hendrikse in de achtertuin van het pand van DutchCulture aan de Amsterdamse Herengracht, een rijksmonument uit 1669. | Foto Els Zweerink

star en grijs, aldus Hendrikse: ‘Dat is deels misschien perceptie of een imagoprobleem. Maar onder jongeren leeft sterk de behoefte aan uitwisseling, samenwerken over de grenzen van het vakgebied heen. Jongeren zijn vaak interdisciplinair opgeleid, wisselen snel van baan of hebben meerdere parttime banen naast elkaar. Daardoor hebben ze een brede blik en kunnen ze disciplines met elkaar verbinden. Bovendien zijn ze goed in het overbrengen van informatie aan een groot publiek. Het zijn vaak jongeren die op de communicatie- en marketingafdelingen werken, de Instagramaccounts van erfgoedorganisaties beheren en de nieuwsbrieven schrijven.’

Grote stappen zetten

Ook de koppeling van erfgoed met de grote transitieopgaven – klimaatadaptatie, verduurzaming, de energietransitie, maar ook participatie – kan inniger. Voor Hendrikse gaat dat binnen de erfgoedwereld soms nog niet ver genoeg: ‘Kijk naar de doelstellingen voor de verduurzaming van vastgoed. De ambitie in het Klimaatakkoord is in 2040 een gemiddelde CO_2-reductie van 60 procent voor monumenten. Al het andere vastgoed moet in 2050 95 procent halen. Met die 60 procent gaan we het klimaat niet redden. Veel jongeren beseffen: wat hebben we aan erfgoed in een onleefbare wereld? De klimaatcrisis dwingt ons allemaal om grote stappen te zetten. Elke sector en elke professional moet daaraan bijdragen.’

Radicalere generatie

Erfgoed kan ook een inspiratiebron en hulp zijn in het aanpakken van de klimaatcrisis, stellen Koerhuis en Hendrikse. Immaterieel erfgoed borgt volgens hen veel belangrijke kennis over een respectvolle omgang met de natuur, historische huizen hebben slimme en zuinige oplossingen. Bij verduurzamingsprojecten door de erfgoedsector komt dat soms ook tot uiting, aldus Hendrikse en Koerhuis. Bijvoorbeeld in projecten van de

De plannen voor een zelfvoorzienend en duurzaam Fort Pampus – Erfgoed Deal-project uit de tweede ronde – zijn in volle gang. | Beeld 3D-rendering Pixelpool

‘Het Klimaatakkoord wil in 2040 een gemiddelde CO_2-reductie van 60 procent voor monumenten – maar daarmee gaan we het klimaat niet redden’

– Jacomine Hendrikse

Erfgoed Deal. Jeffrey Koerhuis noemt het Hoornwerk Grebbedijk bij Rhenen. Het herstel en de ophoging van het oude vestingwerk draagt bij aan de dijkverzwaringsopgave voor de Grebbedijk. Jacomine Hendrikse noemt Forteiland Pampus, dat als eerste Nederlands Unesco-werelderfgoed zelfvoorzienend en fossielvrij wordt: ‘Een goed voorbeeld van erfgoed waarbij de energietransitie wél een belangrijke rol speelt.’
Hendrikse constateert dat haar generatie in de aandacht voor de transitieopgaven wellicht radicaler is: ‘Zonnepanelen op het dak van een kerk met monumentenstatus zijn taboe, vanwege het aanzicht. Onder jongeren wordt vaker de vraag gesteld: Waaróm vinden we dat taboe? Hoe kan het wél? Wat is de waarde van het erfgoed en hoe verhoudt dat zich tot de ingrepen waartoe de klimaatcrisis ons dwingt? Veel jongeren binnen de erfgoedwereld houden zich bezig met cocreatie en participatie. Bij hen draait het niet alleen om behoud en bescherming van het object, maar ook om de rol van erfgoed bij maatschappelijke veranderingen, het sociale aspect, mens en menselijke waarden, in lijn met de doelstellingen uit het Europees Verdrag van Faro.’
Stelliger ingrijpen dus, stelt Hendrikse: ‘Wat nu erfgoed is, was vroeger óók disruptief. De grachtengordel van Amsterdam was een ingreep in de omgeving. In die zin: alles is in beweging. Ook erfgoed.’

Recalcitrante overheid

Jeffrey Koerhuis kan zich in die zonnepanelen op het dak niet vinden: ‘Juist vanwege dat aanzicht. Maar het is wel belangrijk de vraag te stellen: hoe dan wel? Wat kunnen we aan verduurzaming doen zonder afbreuk te doen aan het erfgoed?’
Daarbij moet de overheid meer stelling nemen, vindt ook Koerhuis. Dat heeft volgens hem historisch een basis: ‘De overheid was in het verleden best recalcitrant als het nodig was. Neem de komst van het aardgas in de jaren zestig. De kolenkachel, die ook voor veel vervuiling zorgde, moest eruit. In zo’n tien jaar tijd had de overheid dat georganiseerd. Bijna ieder huishouden had een gaskachel, die ook nog eens verplicht door alle huishoudens zelf gefinancierd moest worden. Tijdens de oliecrisis gebeurde hetzelfde: de overheid stond op, er kwamen autoloze zondagen, benzinedistributie. Waarom kan dat nu niet? Waarom zijn we nu zo bang iets in te leveren? Schrap het ‘misschien’ – we moeten over.’
Voor erfgoed geldt wel de nuance, aldus Koerhuis: ‘Neem stoomtreinen: mogen ze blijven rijden ja of nee? Langs de lijnen van het klimaat: nee. Vanuit het oog van erfgoed: Ja. Dat vraagt om een afweging. Hoe groot is het aandeel van de vervuiling? Maak je bijvoorbeeld tien ritjes per jaar, dan is dat vergeleken met andere uitstoot heel weinig. Er wordt op dit moment nagedacht over oplossingen, zoals roetfilters, al lijken die niet altijd goed te werken. Zelfs bij stoomtreinen wordt dus gezocht naar aanpassingen omwille van klimaat en duurzaamheid.’

Van elkaars cultuur leren

De stuurgroepleden van Erfgoed Jong zien kansen om met erfgoed maatschappelijke doelen te realiseren, aldus Jacomine Hendrikse: ‘Erfgoed krijgt waarde doordat mensen er waarde aan geven. Dit gebeurt bij materieel erfgoed, maar ook bij immaterieel erfgoed. Koningsdag, Pride Amsterdam, lokale volksfeesten: allemaal immaterieel erfgoed dat mensen verbindt. Ook kan je via erfgoed veel van elkaars cultuur leren, denk aan hennakunst of het bezoek aan een bijzondere moskee. Die waarde kan tevens worden gecreëerd door een maatschappelijke functie te geven aan bijvoorbeeld een leegstaande historische kerk of fabriek – met wat mij betreft zonnepanelen op het dak om dat erfgoed meer te verduurzamen.’

Hans Fuchs is kunsthistoricus en publicist.

Het DRU Industriepark in het Gelderse Ulft met een oude ijzergieterij is herontwikkeld met woningen, een school, horeca, theater en bibliotheek. Op dit terrein vindt in juli 2022 het slotfestival van Erfgoed Deal-project Een Nieuwe Tijd plaats. | Foto Beeldbank BOEi, Jan van Dalen

Heggenvlechter Lex Roeleveld.

| Tekst en foto **Tirzah Schnater**

Lex Roeleveld, heggenvlechter, stichting Heg en Landschap

‘Heggenvlechten is levend erfgoed’

Hoe word je heggenvlechter?
‘Voor mij begon het twintig jaar geleden met een informatiedag van de stichting Das en Boom en stichting wAarde. Ik had er een carrière opzitten als landbouwadviseur in ontwikkelingslanden en zocht wat nieuws. Zo kwam ik op heggenvlechten en ik besloot er mijn werk van te maken. Er zijn er nog een paar in Nederland, en veel anderen die het erbij doen, vaak in een lokaal netwerk. Het jaar door zijn er allerlei ontmoetingen en wedstrijden.
‘In die twintig jaar is het enthousiasme voor heggenvlechten enorm gegroeid. Met negen ervaren heggenvlechters hebben we in 2011 een gilde opgericht. En het ambacht heggenvlechten is door Unesco erkend als immaterieel erfgoed.’

Waarom werden er vroeger heggen gevlochten?
‘Het werd tot honderd jaar geleden veel gedaan om een natuurlijk hekwerk om weilanden te creëren, om het vee binnen en andere dieren buiten te houden. Tot de Eerste Wereldoorlog zag je op veel plekken in het Nederlandse landschap gevlochten heggen. De heggenvlechters waren vaak boerenzoons die niet de boerderij hadden geërfd, en seizoenswerkers. In de oorlog werd voor het eerst grootschalig gebruikgemaakt van prikkeldraad. Dat heeft de functie van de gevlochten heg overgenomen – eerst nog aan de meidoornstruiken vastgenageld, als een soort tussenvorm. Daarna op palen.’

Waarom moeten we nu weer terug naar de gevlochten heg?
‘Omdat het veel mooier is dan een hek maar wel dezelfde functie heeft: zorgen dat het vee keert en tegelijk honden en wandelaars uit de weide of akker houden. En een plek van grote biodiversiteit. Zo’n heg is een levende afscheiding, vol bloei, vogels, insecten en kleine diertjes. De heggen nemen CO_2 op en vormen een natuurlijke belemmering voor afstroming en grondverplaatsing en voorkomen daarmee bodemerosie. Nu is het nog vooral kleinschalig, in natuurgebieden of bij mensen met veel land. Maar ik merk dat de animo echt flink toeneemt. Ook op mijn cursusdagen komen steeds meer mensen af.’

Hoe vlecht je een heg?
‘Je kunt verschillende soorten jonge struiken en bomen gebruiken. Meidoorn wordt veel toegepast, maar het kan ook met andere inheemse soorten zoals kornoelje, eik, wegedoorn, kardinaalsmuts. Het is mooi als er, zoals hier aan de rand van Deventer, verschillende soorten dooreen gevlochten worden, zoals sleedoorn en Gelderse roos. Een goede, dichte heg krijg je door laag bij de grond te beginnen. Je klieft het boompje met een bijl onderaan en buigt dat naar de grond. Vanaf daar begint het vlechten van de overige takken. Voor de stevigheid staat er hier om de zestig centimeter een hazelaarstaak, maar dat hoeft niet. Er is niet één manier om te vlechten, daar wordt ook levendig over gediscussieerd. Voor mij is heggenvlechten levend erfgoed. Er zijn geen mensen meer die ons precies kunnen vertellen hoe het in Nederland werd gedaan. We laten ons inspireren door uiteenlopende vormen en door oude gevlochten heggen te bestuderen.’

Hoe zorg je dat het ambacht blijft bestaan?
‘Het is belangrijk deze heropleving van het heggenvlechten goed te verankeren. Met twee collega-heggenvlechters heb ik een handleiding geschreven, waarin we onder andere tien vormen van heggen uitlichten waar je heggenvlechten kunt toepassen. Ook vindt er onderzoek plaats bij Wageningen University. Heggen hebben een enorm positief effect op de bodem en het klimaat op de omringende akkers en weilanden. Het is goed dat dit ook wetenschappelijk wordt vastgelegd.’

| Door **Flip ten Cate**

Mooi Nederland

We giechelden gegeneerd in het Erfgoedplatform om de miljoenen die we in onze lobbybrief zetten. Zoveel geld leek absurd – was de restauratieachterstand niet al nagenoeg weggewerkt? En toen was daar een regeerakkoord, niet met de tientallen miljoenen voor erfgoed die we hadden gevraagd, maar met honderden! Voor alle duidelijkheid: we schrijven 10 oktober 2017, de dag dat het vórige kabinet die enorme surprise uitdeelde. Uit de 325 miljoen euro werd ook de Erfgoed Deal gefinancierd.

Dit jaar durfden we als Erfgoedplatform wat brutaler te zijn. We vroegen om 70 miljoen euro aan extra middelen per jaar, onder meer voor structurele versterking van de Erfgoed Deal. De domper was net zo groot als destijds de vreugde: erfgoed wordt in het nieuwe coalitieakkoord überhaupt niet genoemd. Wel is 170 miljoen euro vrijgemaakt voor 'herstel, vernieuwing en groei' van 'de creatieve en culturele sector'. Je kan op je klompen aanvoelen dat de podiumkunsten en de evenementenbranche, de monumentale slachtoffers van de coronapandemie, vooraan zullen staan bij de uitdeling. Erfgoed krijgt de laatste mem – te besteden aan een Nationaal Historisch Museum en een Slavernijmuseum.

Is dat het einde van de Erfgoed Deal? Dat zou dramatisch zijn.

Met de Deal zijn overheden, organisaties en bewoners in beweging gekomen. Het levert het opkontje dat nodig is om bewonersinitiatieven te verbinden met klimaatambities.

Het programma is de boedelhouder van het Belvedere-beleid en de Visie erfgoed en ruimte. Die programma's zorgden voor verankering van de 'herkomstwaarde' in het begrippenkader van de ruimtelijke kwaliteit. Het is inmiddels ondenkbaar om ruimtelijke kwaliteit te bespreken zonder daarbij de cultuurhistorische context te betrekken. Het nieuwe voegt zich altijd in het bestaande en dat zal respectvol moeten gebeuren. Daarin zijn we dankzij deze programma's Europees kampioen.

Nederland staat aan de vooravond van de grootste verbouwing uit de historie. Dat levert alleen een mooier Nederland op als we die verbouwing opvatten als een culturele daad. Niet als een trendbreuk, maar als een geaccelereerde voortzetting van wat we altijd al doen: het land naar onze hand zetten, voortbouwend op wat we aantroffen, op een manier die daar vanzelfsprekend bij past en met inzet van alle ontwerpkracht die we hebben.

Dat gaat niet vanzelf. Als we 'alle' daken en veel weilanden vol leggen met zwarte rechthoeken, als we onze vergezichten blokkeren met distributieloodsen en wuivende windwieken, dan wordt het land niet aantrekkelijker. Gelukkig komt er steun uit de juiste hoek. Hugo de Jonges nieuwe programma voor een 'Mooi Nederland' gaat precies over die trots. En even gelukkig heeft de Erfgoed Deal de afgelopen jaren bewezen de mensen te vinden en de lessen te delen die voor dat programma van Hugo de Jonge nodig zijn. Laat dus geen traan over die laatste mem van het moederdepartement van Cultuur, maar besef dat Mooi Nederland nooit kan lukken zónder de expertise van de Erfgoed Deal.

Flip ten Cate is directeur van de Federatie Ruimtelijke Kwaliteit.

Luchtopname van het bedrijventerrein Agriport langs de A7 bij Middenmeer met datacenters van Google en Microsoft. Microsoft wil een nieuw datacenter bouwen aan de Westlanderweg tussen de Westfriesche Vaart en rijksweg A7. | Foto ANP/Hollandse Hoogte/Your Captain Luchtfotografie

De Erfgoed Deal

Financiering voor projecten waarbij ruimtelijke opgaven en erfgoed samenkomen

Nederland verandert. Door klimaatverandering regent het vaker en harder, terwijl we ook meer last hebben van droogte. Onze fossiele energiebronnen raken uitgeput. Veel steden groeien hard, maar er zijn ook gebieden waar de bevolking wegtrekt en de leegstand toeneemt. Door deze veranderingen staan wij voor nieuwe ruimtelijke opgaven.

In deze turbulente tijden biedt cultureel erfgoed houvast. Het verleden biedt inspiratie voor de urgente opgaven waarvoor we staan. Met goed doordachte ontwerpprojecten geven we historische waarden een plek in de toekomst.

De Erfgoed Deal is een partnerafspraak tussen dertien maatschappelijke organisaties en overheden. De Erfgoed Deal draagt financieel bij aan aansprekende voorbeelden en initiatieven waar ruimtelijke opgaven en erfgoed samenkomen. De stuurgroep Erfgoed Deal besluit twee keer per jaar welke projecten aan het portfolio van de Erfgoed Deal worden toegevoegd.

Klimaatadaptatie

Energietransitie en verduurzaming

Stedelijke groei & krimp

ERFGOEDDEAL

Het programmabureau Erfgoed Deal werkt samen met gemeenten, provincies en partners om projecten en samenwerkingen tot stand te brengen. Projecten die voorbeelden zijn waar erfgoed en de ruimtelijke opgaven elkaar versterken, zoals herstel van het Hoornwerk aan de Grebbedijk in Rhenen of het vergroten van draagvlak voor wederopbouwwijken. Deze projecten zetten we in de etalage door middel van een podcast, een magazine, opleidingen, onderzoek, samenwerkingen, cursussen en webinars. Zo leren we elke dag van elkaar.

Project indienen

In 2022 kunnen nog projecten worden ingediend. De deadline hiervoor is **dinsdag 13 september 2022**. Lees hoe dit in zijn werk gaat op onze website www.erfgoeddeal.nl of neem contact op met het programmabureau Erfgoed Deal via erfgoeddeal@cultureelerfgoed.nl

Dit is een uitgave van **Programmabureau Erfgoed Deal**